

K N O B

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

BULLETIN

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym (hoofdredacteur),
drs. H. Sarfatij,
dr. F.H. Schmidt,
prof. dr. ir. F.W. van Voorden,
prof. dr. D.J. de Vries (eindredacteur).

Kopij voor het Bulletin:

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RDMZ, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Mw. J.A. van den Berg
Bureau KNOB, Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756, fax 030-2312951
E-mail: KNOB@wxs.nl
Web-site: home.wxs.nl/~knob
Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar f 15,-
Abonnement en lidmaatschap KNOB: f 85,-;
f 25,- (tot 27 jr) en f 50,- (65+); f 140,- (instelling etc.).
Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

prof. dr. G.J. Borger (voorzitter)
ir. R. Apell (vice-voorzitter)
mr. G.W. van Herwaarden (secretaris)
P.A. Vriens (penningmeester)
drs. C.W.M. Hendriks (lid D.B.)

Druk en Lay-out

Sypro Media Groep
Postbus 222, 7200 AE Zutphen
tel. 0575-582 950
ISSN 0166-0470

INHOUD

G. van Tussenbroek Belgisch marmer in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden (1500-1700)	49
Dirk J. de Vries Jelis Knijff en Jelis Jelissen, kistenmaker in Zwolle en beeldsnijder in Kampen	72
Publicaties Nieuwe media en oude architectuur. Drie bisschopskerken op CD-Rom gepresenteerd (recensie Lex Bosman) Instandhouding. Jaarboek Monumentenzorg 1999 (recensie Linda Van Santvoort)	83 85
Archeologie Archeologie in verandering. De vernieuwing van het archeologisch bestel in Nederland (Mieke Smit)	86
KNOB KNOB-jaarrede voorzitter: Een nieuwe eeuw en een oude taak (G.J. Borger) Kort verslag van de KNOB-Jaardag 2001 (G.W. van Herwaarden)	89 90
Summaries	91
Auteurs	92

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Natuursteenwinning: mergel in Sibbe (Limburg)
(foto RDMZ 1980)

Achterzijde: Ontwerp voor een schouw in de raadzaal van het stad-
huis te Zwolle, toe te schrijven aan Jelis Jelissen 1560 (G.A. Zwolle,
foto D.J. de Vries 2000)

BULLETIN KNOB

Jaargang 100, 2001, nummer 2

Belgisch marmer in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden (1500-1700)

G. van Tussenbroek

Natuursteen is in heden en verleden steeds een geliefd bouw-materiaal geweest. De spreekwoordelijke duurzaamheid maakt het in al zijn verschillende vormen en samenstellingen tot een garantie voor langdurig gebruik. Kijken we naar historische toepassingen van natuursteensoorten, dan zien we dat deze dikwijls heel wat minder duurzaam zijn geweest dan de aard van het materiaal zou doen vermoeden.

Afb. 1. Detailopname van gekleurd Belgisch marmer in een groeve bij Rance. Gekleurd Belgisch marmer is een niet-metamorf afzettingsgesteente, dat voornamelijk bestaat uit kalk. De steen wordt dof aangetroffen, en verkrijgt pas na bewerking een diepe kleur (dia auteur, augustus 1999).

Het gebruik van bepaalde soorten is dikwijls te koppelen aan afgebakende perioden in de geschiedenis. Macro-economische omstandigheden, politieke factoren en de technische mogelijkheden tot exploitatie vormen het kader waarbinnen een natuursteensoort tot grote bloei kon komen of veroorzaakt werd tot 'slechts' een regionale toepassing.

Ditzelfde geldt voor het gebruik van marmer. Al zijn er vroegere voorbeelden bekend, een sterke toename is waarneembaar in de tweede helft van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw. De toepassing van Italiaans marmer is reeds in 1993 door F. Scholten behandeld.¹ In deze bijdrage zullen we ons dan ook voornamelijk richten op de toenemende vraag naar en handel in Belgisch marmer. De Zuidelijke Nederlanden vormden één van de belangrijkste marmergebieden voor het noorden en muntten uit in de grote verscheidenheid en kwaliteit van soorten (afb. 1).

In het onderstaande verstaan we onder marmer, al die compacte kalksteenvarianten die geschikt zijn om te worden gepolijst en voor langere tijd een glad en glanzend uiterlijk te behouden. De steen werd in het verleden geschikt bevonden om te worden toegepast als decoratie en bekleding. Het gaat hierbij dus om steensoorten die door onze voorouders reeds als marmer werden bestempeld, al is de petrologische samenstelling niet gelijk aan die van echt marmer. De steen is namelijk niet metamorf. Ondanks dit geologische bezwaar zullen we op deze plaats vasthouden aan de term marmer. In het onderstaande wordt ingegaan op het ontstaan en de vindplaatsen van Belgisch marmer, de materiaal-technische kenmerken, de bewerking, de logistieke aspecten, de exploitatie-geschiedenis en de handel en toepassing ervan in de Noordelijke Nederlanden. De ontwikkeling van de handel in marmer zal in perspectief worden gezet tot de parallele ontwikkelingen die de Italiaanse marmerhandel in deze periode heeft doorgemaakt. Daarnaast zal worden gepoogd inzicht te verschaffen in de sociaal-economische omstandigheden van de groep van handelaren en opdrachtgevers én in de export van het materiaal naar gebieden overzee.

1. Historiografie

Reeds in de Oudheid was marmer een geliefd product. Vitruvius beschrijft hoe de marmergroeven bij de Griekse stad Ephese werden ontdekt: toen de inwoners van de stad het plan opvatten om een marmeren Dianatempel op te richten, discussieerden zij of dit marmer in Paros, Proconnessos,

Heraclea of Thasos zou moeten worden gehaald. Op dat moment trok de herder Pixodoros erop uit met zijn kudde, om deze in de omgeving te laten grazen. Opeens renden twee rammen op elkaar af, elkaar op het laatste moment ontwijkend. Eén van de dieren stiet met zijn hoorns op een rots, waar een brok met een extreem witte kleur afbrak. Pixodoros verliet hierop onmiddellijk zijn schapen om de burgers van Ephese van zijn vondst op de hoogte te stellen. De herder werd direct van alle eer voorzien, en de plaats waar het marmer was aangetroffen, werd tot in de dagen van Vitruvius maandelijks als offerplaats gebruikt.²

Marmer verleidde sommige auteurs tot poëtische vergelijkingen, zoals Theophrastus of Statius, die het Griekse *porfido serpentino verde* vergeleken met smaragd of zacht gras.³ Tegelijkertijd werd het gebruik van marmer door de auteurs van de Oudheid niet altijd op prijs gesteld. Plinius bijvoorbeeld veroordeelde de overdadige zucht naar dure bouwmaterialen, die aan geen enkele restrictie was gebonden.⁴

In de Nederlandse literatuur neemt marmer nauwelijks een afzonderlijke plaats in. Er wordt geen onderscheid gemaakt tussen de historische handel en toepassing van marmer en andere natuursteen uit de Zuidelijke Nederlanden. Deels terecht wordt het marmer geschaard onder de 'overige steensoorten' die uit het Maasland naar het noorden zijn verhandeld. De rubricering en aangebrachte differentiatie is echter weinig genuanceerd en de hulpmiddelen om historische vermeldingen van de steen uit geschreven bronnen te herkennen, ontbreken veelal. Zo schrijft J.A.L. Bom (1950) slechts in grote lijnen over marmer, afkomstig uit België, Frankrijk en Italië.⁵ Hij meldt dat marmer veelal in de Renaissance werd toegepast voor vloertegels, al dan niet in combinatie met Naamse steen. Ook voor grafmonumenten en epitafen komt men marmer tegen, zowel in de genoemde periode, als ook in latere, voor vloeren, lambrizeringen, wanden, trappen en schoorsteenmantels. Voor buitenwerk is het weinig toegepast.⁶ Het beeld dat we bij A. Slinger (1980) aantreffen, is weinig anders.⁷ Slinger onderscheidt donkere Belgische steen, zoals Doorniks, hardsteen en Naamse steen. Daarnaast maakt hij melding van zwart marmer (noir Belge), waaronder Devonische kalksteen uit de omgeving van Dinant en Mazy wordt verstaan. Onder metamorfe gesteenten schaaft Slinger onterecht geaderd en gevlekt Belgisch zwart marmer en rood marmer, zonder deze soorten uitgebreid te behandelen. H. Janse en D.J. De Vries (1991) geven enkele historische vermeldingen van winplaatsen. Zij noemen de rode steen van Limbourg, steen uit Rance en Agimont.⁸

Voor wat betreft de Belgische literatuur gaat C. Cnudde e.a. (1987) dieper op de materie in.⁹ In deze studie wordt vooral de materiaal-technische kant van de zaak en de toepassing van marmers en andere steensoorten uit Wallonië behandeld. Het boek is echter met name op de huidige natuursteenindustrie gericht en gaat nauwelijks in op de historische aspecten. Soortgelijk van opzet, maar met meer aandacht voor historische toepassingen en toegepast veldonderzoek is *Pierres à bâtir traditionnelles de la Wallonie; manuel de terrain*, uit 1996.¹⁰ Vooral voor het herkennen van de verschillende soor-

ten steen is het boek een goede gids, zij het dat de aandacht voor marmers hierin goeddeels ontbreekt en er wat dit betreft slechts informatie wordt gegeven over donkere kalksteensoorten die als zwart marmer zijn toegepast.

Voor studies naar historische toepassingen van marmer is men aangewezen op voornamelijk artikelen uit regionale periodieken, meestal daterend van voor of vlak na de Tweede Wereldoorlog. Met name de publicaties van F. Courtoy vormen een eerste aanzet tot de studie van marmer- en steenhandel. Courtoy heeft zich bezig gehouden met vroege ateliers, steenhouwers en *marbriers* en *tombiers*, steenhouwersfamilies en de exploitatie en eigendoms- en pachtverhoudingen in het algemeen. Na de oorlog was het A. van Iterson die enkele artikelen over de marmergroeven van St. Remy bij Rochefort publiceerde, waarin hij op een groot aantal aspecten van de marmerexploitatie inging.¹¹

Een sterk interdisciplinaire benadering treffen we aan in de recente studies en artikelen van E. Groessens en F. Tourneur. Uitgangspunt hierin is zowel de geologische samenstelling en herkomst van de voor decoratie of architectonische doeleinden gebruikte steen, als de toepassingen en de bestudering hiervan. Door geologisch (petrologisch/lithologisch) onderzoek te combineren met bouwhistorische onderzoeksmethoden heeft F. Tourneur getracht te laten zien hoe dit soort onderzoek kan bijdragen aan het beantwoorden van de vraag wie verantwoordelijk is geweest voor de leverantie van welke onderdelen van een gebouw. Hoewel het onderzoek zich in eerste instantie richt op het gebruik van Naamse steen, levert de gehanteerde onderzoeksmethode een belangrijke bijdrage aan het inzicht in hoeverre steenanalyse een meerwaarde kan zijn bij historisch gebouwenonderzoek.¹² Ook de publicaties van E. Groessens, over de exploitatie van zwart marmer van Dinant en andere varianten, zijn sterk interdisciplinair in hun benadering.¹³

De sociaal-historische aspecten van de marmerexploitatie zijn in de literatuur slechts mondjesmaat aan de orde gekomen: het zijn hier voornamelijk lokale publicaties die enig inzicht bieden in de sociale geschiedenis van de marmerindustrie. Hierbij gaat de aandacht voornamelijk uit naar de negentiende en twintigste eeuw, de opkomst van het socialisme etc. De oudere geschiedenis blijft sterk onderbelicht.¹⁴

Zoals J.-L. van Belle schrijft: *L'étude du passé de l'industrie de la pierre en Belgique et en Wallonie en particulier est une préoccupation récente*.¹⁵ Bovenstaande literatuur is in het Nederlandse historische natuursteenonderzoek dan ook nog nauwelijks bekend of verwerkt. Het beeld dat hieruit naar voren komt is derhalve incoherent. Het onderzoek is daarom gestart met de Waalse publicaties als uitgangspunt. Ditzelfde geldt voor handleidingen voor het benoemen en analyseren van marmers. Vanuit kunsthistorische en architectuurhistorische hoek is de aandacht voor materiaalgebruik en toepassing altijd vrij gering geweest. Materiaalstudie, handelscontext en toepassingsonderzoek leveren echter een interdisciplinaire meerwaarde bij kunst-, architectuur- of bouwhistorisch onderzoek. Vanuit monumentenzorg is het belang van dit onderzoek tot nog toe nog het sterkst onderkend.¹⁶

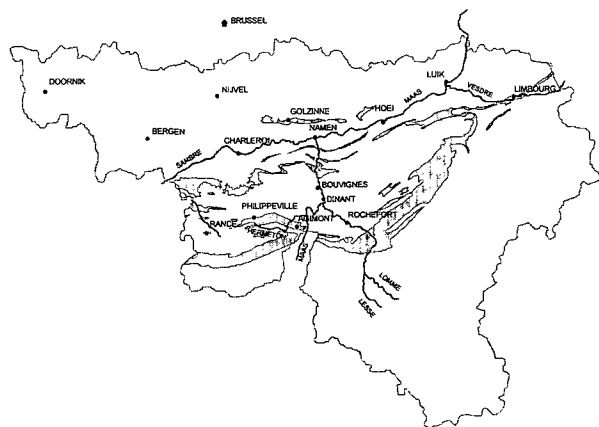
II. Definities en terminologie: geologische samenstelling en herkomst

Steensoorten die doorgaans onder de noemer 'marmer' worden geïnclassificeerd, zijn onder andere die uit St. Remy bij Rochefort, Agimont, Rance, Dinant, Vinalmont, Longpré etc. Deze steen stamt uit het Carboon. Zwart marmer van Mazy en Golzinne is ouder en stamt uit het Devoon.¹⁷ Ook de bekende steen uit het meer naar het westen gelegen Doornik is in het verleden wel zwart marmer genoemd (afb. 2.).¹⁸ Zoals reeds is opgemerkt, is de gelijkstelling van marmers aan overige natuursteensoorten uit België slechts ten dele terecht. Anders dan Naamse steen, Henegouwse steen of overige soorten natuursteen, heeft Belgisch marmer, zeker waar het de export betreft, een eigen exploitatie- en gebruiksgeschiedenis. Dit komt niet alleen tot uitdrukking in de periodisering waarbinnen het materiaal in grote hoeveelheden is geëxporteerd, maar ook in de toepassingen ervan in kerkmeubilair, gedenktekenen en gebouwen.

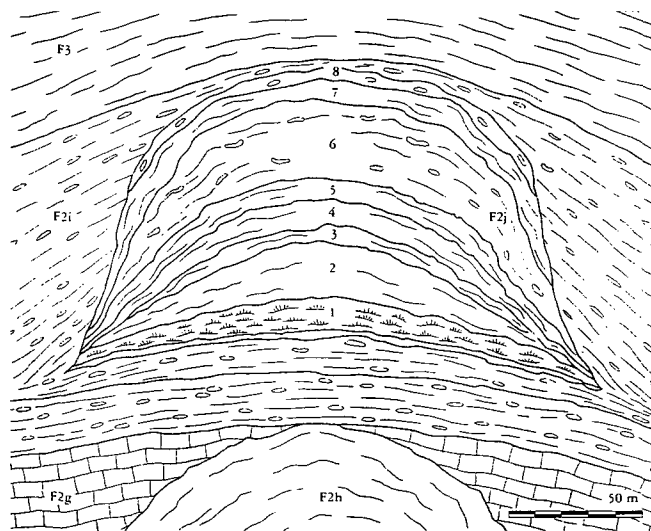
Direct gekoppeld aan deze marmers, zijn vragen als die van exploitatie, kenmerken, winning, bewerking, transport en de organisatie van de marmerindustrie. De classificatie van Belgische marmers en de relatie tot andere steensoorten blijft vooralsnog problematisch (afb. 3.).¹⁹ Grofweg komt Belgisch

marmer voor in drie hoofdkleuren: rood, zwart en grijs. Anders dan vaak wordt aangenomen, worden verschillende kleuren, schakeringen en tinten op één en dezelfde plaats aangetroffen.²⁰ Met name *rode en grijze* varianten zijn sterk aan elkaar verwant en komen samen in één koepel voor. Het betreft hier kalksteen die is gevormd door de activiteiten van riforganismen (koralen, algen etc.). Behalve calciëet (in de vorm van cement, in grote kristallen, in aders of in fossiele structuren) bevatten de Waalse marmers een wisselende hoeveelheid onzuiverheden, die echter zelden meer dan tien procent van de totale massa uitmaakt. Het gaat hier om organisch materiaal, ijzeroxiden, klei, kwarts of pyriet, die de kleur en structuur soms sterk kunnen beïnvloeden.²¹ IJzeroxide op de voormalige zeebodem zorgt voor de kenmerkende rode kleur van sommige marmers.

De steen wordt in koepels aangetroffen met een maximale diameter van 150 à 200 meter (afb. 3a en 3b). De dikte

Afb. 2. Overzicht van vindplaatsen van gekleurd marmer. Over een groot gebied verspreid worden circa 200 marmerkoepels aangetroffen, waarvan een aantal is ontgonnen (tekening auteur).

Afb. 3a. Schematische doorsnede van een rif van rode en grijze marmers. Binnen één koepel worden verschillende varianten aangetroffen, variërend van licht grijs tot diep rood. Verklaring van de cijfers, met de gangbare franstalige classificatie van de verschillende varianten: 1. Griotte fleuri - Griotte impériale; 2. Griotte - Rouge foncé - Rouge demi-foncé; 3. Rouge royal clair; 4. Rouge royal vif; 5. Gris rosé - Byzantin; 6. Gris; 7. Rouge royal supérieur; 8. Gros rouge. (Uit: Cnudde e.a. 1987).

280	Carboon			
		Onder Carboon	Viséen	* Zwart marmer (Basècles, Denée, Dinant, Namen, Theux)
			Tournaisien	* Doornikse steen * Crinoïdensteen (petit granit)
345	Devoon	Boven Devoon	Famennien	* Rood marmer (Limbourg)
			Frasnien	* Zwart marmer (Mazy, Golzinne) * Rood, grijs marmer (Philippeville, Rance, Rochefort etc.)
395				

Afb. 3. Geologisch overzicht van marmersoorten (schema auteur).

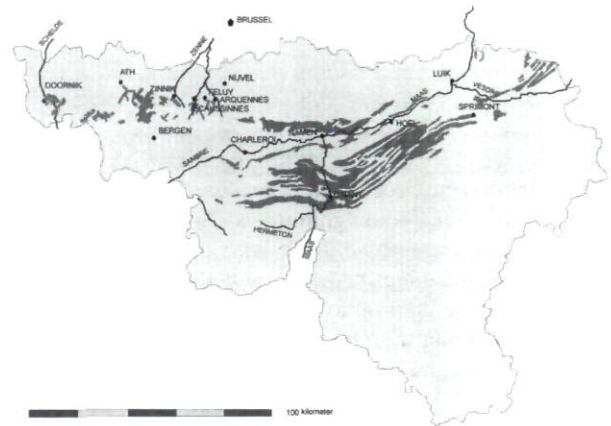

Afb. 3b. Aanzicht van een marmerkoepel in de omgeving van Rance (dia auteur, augustus 1999).

bedraagt zo'n 75 à 90 meter. Er zijn circa 200 koepels geteld, voornamelijk in de streken van Rance, Philippeville, Rochefort en Durbuy. De steen dateert vrijwel geheel van het midden-Frasniaan, en is zo'n 360 miljoen jaar geleden ontstaan.²² Wat meer naar het oosten, bij Limbourg, worden eveneens marmerkoepels aangetroffen. Deze zijn echter kleiner in doorsnede en iets later ontstaan.²³

Behalve de aan elkaar verwante rode en grijze marmers, onderscheiden we de *zwarte marmers*. Tegenwoordig wordt vooral Petit Granit (crinoïdenkolenkalksteen, in Nederland doorgaans hardsteen, Escausijns of stoepsteen genoemd) gepolijst toegepast. Historische toepassingen betreffen echter zuiverder varianten. Vanouds was Dinant het centrum van deze diepzwarte kalksteenexploitatie. In de zwarte marmers vindt men soms fossiele resten. We zullen de verschillende varianten op deze plaats niet bespreken.²⁴ Wel dient hier te worden opgemerkt dat ook Naamse steen, die over het algemeen wat minder zwart is en soms fossielen bevat, in het verleden als zwart marmer is gebruikt. Het betrof hier dan de bovenste lagen van een pakket, waar de kalksteen de grootste zuiverheid bereikte. De dikte van deze lagen was beperkt. In de zestiende en zeventiende eeuw werd de steen uitsluitend in dagbouw gewonnen. Later vond ook ondergrondse winning plaats. Door de specifieke eis die aan het materiaal werd gesteld, werd het vanaf de negentiende eeuw dikwijls onderaards gewonnen, in plaats van in dagbouw.²⁵

Zwart marmer van Dinant wordt in banken aangetroffen die zelden dikker zijn dan 45 centimeter. Het zwarte marmer van Golzinne ten noordwesten van Namen, strekt zich uit in oost-west richting. De strook is zo'n 200 tot 250 meter breed en elf kilometer lang.²⁶ Behalve de onverontreinigde zwarte steen uit Dinant, Denée, Mazy-Golzinne, zijn er varianten met adering of vlekken te onderscheiden. Te denken valt aan de Bleu Belge, de Grand Antique, de grijze Saint-Anne of de Zwarte van Denée (Theux) (afb. 4).²⁷

Afb. 4. Overzicht van vindplaatsen van zwart marmer en kolenkalksteen. In een gebied strekkend van Doornik tot voorbij Aken worden geologische varianten van deze steensoorten aangetroffen. De zuiverheid van de varianten wisselt sterk (tekening auteur).

III. Winning, bewerking en exploitatiegeschiedenis

De bewerking van marmer valt niet geheel gelijk te schakelen met die van andere kalksteensoorten uit het Maasbekken, die tot hetzelfde handelsgebied behoorden. Men kan ruwweg stellen dat de exploitatie van gekleurde marmers aanzienlijk later op gang is gekomen. Het feit dat de structuur minder gelaagd is en de steen dus moeilijker te winnen is, kan hierbij een rol hebben gespeeld.²⁸

Rond 1500 werd meer en meer gebruik gemaakt van beitels met een rechte vouw.²⁹ De technieken voor het maken en harden van ijzer waren verbeterd, waardoor meer mogelijkheden tot bewerking ontstonden. Na de winning werden grote brokken steen met een jop, een dikke stompe beitel van twee tot zes centimeter breed, verwijderd. Voor kleinere stukken, tot een dikte van ongeveer drie centimeter, werd een marmertang gebruikt. De traditionele uitrusting van de marmerbewerker week eigenlijk nauwelijks af van die van de steenhouwer. In zijn gereedschapskist vinden we eveneens de ceseel, het tand-ijzer, de houten hamer en het puntijzer (afb. 5).³⁰

De afwerking van marmer was een langdurig karwei en was anders dan dat van de traditionele natuursteensoorten: het oppervlak werd eindelijk gepolijst door polisseurs, totdat er een glimmende afwerking was ontstaan. Dit polijsten werd dikwijls door vrouwen gedaan.³¹ Over de techniek van het polijsten in het verleden is weinig bekend: er werd begonnen met het 'verzachten' van het oppervlak. Alle oneffenheden, ruwe kanten en lijnen werden hierbij verwijderd. Om dit te bewerkstelligen werd het oppervlak met steeds zachtere steen geschuurd: Gotlandsteen, crinoïdensteen, puimsteen. Daarna werd de steen opgewreven met amarilpoeder of een fluwelen lap om een houten stop. Hierna volgde de tweede bewerking. Voor zwart marmer werd zuur in poedervorm gebruikt. Zuur lost namelijk kalk op, zodat bij de juiste dosering de poriën in de steen dichtlopen. Daarna werd de steen wederom met een

houten stop geschuurd, nu met een mengsel van tin, om het marmer te laten glanzen. Tenslotte werd er een laagje bijenwas over het marmer gewreven.³²

Over de historische winning van marmer is wat meer bekend. Kijken we naar de geschiedenis van het marmer uit Rochefort, naar de groeve van de Cisterciënserabdij St. Remy³³, dan zien we dat onderzoek naar winningssporen in de groeve heeft aangetoond dat de ontginning van boven naar beneden, dus in dagbouw, is geschied. In de winningsgeschiedenis zijn vóór 1850 twee winningsmethoden te onderscheiden. De eerste methode, die al door de Romeinen werd gebruikt, bestond uit het uithollen van de rots met een primitieve boor of met een priem, zodat parallel aan elkaar gaten werden aangebracht, met enkele centimeters tussenruimte. Na de gaten te hebben gevuld met water, werden er op maat gemaakte stokken ingeslagen. De kracht van de uitzetting van het natte hout was voldoende om het blok te laten splijten.

De tweede methode kon pas worden ontwikkeld nadat de kwaliteit van het ijzer aanzienlijk was verbeterd (ca. 1500). Met behulp van een priem (puntbeitel) en hamer maakten de *rocteurs*³⁴ gaten rond het deel van de rots dat zij wilden uitbreken. Wanden van dezelfde kleur konden soms vele meters hoog zijn, zodat niet alleen verticaal, maar ook horizontaal

gaten dienden te worden gemaakt (afb. 6). Hierin schuilt het grote verschil met de conventionele natuursteenwinning, waarbij het aanbrengen van verticale gaten volstaat. Door de gelaagdheid komt de steen hier door het verticale klieven los van de rots.

Exploitatiegeschiedenis van gekleurd marmer van St. Remy-Rochefort en Rance

Voor de bestudering van de marmereexploitatie staan ons schriftelijke en materiële bronnen ter beschikking. Van de groeve van St. Remy is helaas geen eigen archief bewaard gebleven.³⁵ In het verleden is wel aangenomen dat de exploitatie direct met de stichting van het klooster, aan het begin van de dertiende eeuw van start is gegaan, maar bewijzen hiervoor zijn nooit gevonden.³⁶ In 1464 wordt de marmergroeve nog altijd niet genoemd onder de bezittingen van de abdij. Dit hoeft niet te betekenen dat de grond waarop de latere groeve zich bevond nog niet tot het bezit behoorde, maar de gegevens wijzen er wel op dat de groeve in het genoemde jaar nog niet werd gexploiteerd.

Materiële bronnen lijken dit beeld te bevestigen. Van Iterson noemt een roodmarmeren Annabeeld van rond 1500 als vroegste voorbeeld.³⁷ Hij veronderstelt dat dit beeld is

Afb. 5. Het gereedschap van de marmerbewerker verschilde nauwelijks van dat van de doorsnee steenhouwer. Op de afbeelding zijn zowel het puntijzer, de jop, de bijtel met de vlakke vouw als het tandijzer zichtbaar (collectie marmermuseum Rance, dia auteur, augustus 1999).

Afb. 6. De winning van marmer kwam in grote lijnen overeen met die van overige natuursteensoorten. In de steen werden gaten geboord, wiggen gedreven en vervolgens werd de steen losgewrikt. Het belangrijkste verschil met andere soorten was dat marmer ook horizontaal gekloofd diende te worden. Voorbeeld van horizontale en verticale winningssporen op een stuk marmer in de groeve bij Rance (dia auteur, augustus 1999).

gemaakt uit St. Remy-marmer, hoewel het ook uit Rance of Agimont zou kunnen stammen. Geschreven bronnen over gekleurd-marmerleveranties uit St. Remy-Rochefort zijn pas vanaf de zestiende eeuw bekend.

De geschiedenis van het marmer van Rance gaat verder terug. Behalve waarschijnlijk in de Romeinse tijd is het in de twaalfde en dertiende eeuw al bekend voor zijn plaatselijke toepassingen.³⁸ De vroegste schriftelijke bronnen dateren ook hier van de zestiende eeuw. Het beeld van de exploitatie voor die tijd is enigszins schimmig: het kapittel van Maubeuge heeft voor de bouw van haar kerk marmer uit de omgeving gebruikt. In de vijftiende eeuw schijnt actief gezocht te zijn naar geschikte vindplaatsen.³⁹ Uit deze tijd stamt de grote grafzerk van rood marmer van Adrien van Blois en zijn vrouw in de kerk van Avesnes.⁴⁰ Pas vanaf de zestiende eeuw kwam ook in Rance de exploitatie van marmer pas goed op gang, zoals we hieronder nog zullen zien.⁴¹ In latere perioden werd steen van Rance geëxporteerd naar o.a. Denemarken, Versailles en het Vaticaan.

Exploitatiegeschiedenis van zwart marmer van Dinant, Mazy-Golzinne, Denée

Het algemene beeld van de exploitatiegeschiedenis van zwart marmer wijkt af van het voorgaande, omdat de exploitatie hiervan veel eerder is begonnen. Maaslands zwart marmer is al bekend van toepassingen in de Romeinse tijd. Enkele zwarte altaren, in april 1970 bij Colijnsplaat op Noord-Beveland gevonden, zijn recentelijk geïdentificeerd als afkomstig uit de vallei van de Maas.⁴² Schriftelijk bewijs van winning en exploitatie van zwart marmer stamt al uit de dertiende eeuw.⁴³ Uit de veertiende en vijftiende eeuw zijn voorbeelden van grafmonumenten bekend, waarin zwart marmer uit Dinant is verwerkt.⁴⁴ Dit verklaart bijvoorbeeld de aanwezigheid van iemand als Hubert Lambillon uit Namen in het atelier van Claus Sluter te Dijon.⁴⁵ Deze *ouvrier tailleur de marbre* werkte in 1397-1398 met Sluter aan het onderste deel van de tombe van Philips de Stoute, in marmer en albast.

Vooral grafmonumenten, soms ingelegd met koper, een andere specialiteit uit Dinant, waren al vroeg een belangrijk exportproduct. De bewerking geschiedde in de directe omgeving van de groeven. Tevens was een groot aantal gespecialiseerde 'artistes flamands' werkzaam in Parijs, waardoor de verspreiding van het materiaal en de toepassing ervan een belangrijke impuls kreeg.⁴⁶ Aan het hof zijn toepassingen van zwart marmer uit Dinant bekend van Philips de Stoute, Jan zonder Vrees, Karel IV en Philips de Goede. Op het moment dat de rode marmers voor het eerst werden toegepast, kende de zwarte-marmerindustrie dus al een lange traditie.⁴⁷

De plundering van Dinant door Philips de Goede in 1466 betekende een zware terugslag voor de marmerindustrie. Het duurde tientallen jaren voordat deze zich had hersteld. In 1567 meldde Guicciardini dat er groeven met mooie stenen waren, geschikt om mee te bouwen en dat er in de stad heel wat welgestelde kooplieden te vinden waren, die een grote

actieradius hadden.⁴⁸ Vanaf de zestiende eeuw stimuleerde de nieuwe vormtaal de vraag naar zwart marmer. Grafmonumenten in zwart marmer, in combinatie met Engels albast of witte kalksteen uit Avesnes, maar geleidelijk aan ook voor architectuuroepassingen, verdrongen de traditionelere steensoorten die tot die tijd parallel waren gebruikt.⁴⁹

IV. Toepassingen in het zuiden (ateliers)⁵⁰

Wanneer we het hebben over de toepassing van marmer, dienen we in eerste instantie naar de Zuidelijke Nederlanden te kijken. Anders dan in bijvoorbeeld Italië, waar marmer veelvuldig als gevelbekleding is toegepast, is dit in de Nederlanden nauwelijks het geval geweest. Dit heeft enerzijds te maken met de bouwtraditie, de beschikbare voorraden, het transport en de hoge prijs van het marmer. Anderzijds is het vooral toe te schrijven aan het feit dat 'marmer' dat in de openlucht wordt toegepast tamelijk snel zijn glans verliest en dof wordt, als gevolg van inwerking van het weer. De toepassingen zijn met enkele uitzonderingen dus beperkt gebleven tot binnenwerk.

We hebben al gezien dat gebruik van marmer vooral was voorbehouden aan luxeproducten, met name grafsculpturen, alsof men met het gebruik van marmer de eeuwigheid dacht te kunnen trotseren. De vervaardiging hiervan geschiedde in de nabijheid van de winplaats. Regionale ateliers konden bogen op een lange traditie. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan de productie van doopvonten, waarvan een groot aantal is overgeleverd.⁵¹ In de vijftiende en zestiende eeuw nam de productie toe, vooral vanuit Namen werd een groot aantal doopvonten geëxporteerd.⁵²

Een bewerker van zwart marmer uit het midden van de zestiende eeuw vinden we terug in de persoon van Jean de Loyers uit Dinant. Toen het economische leven in Dinant weer opleefde nam de steenindustrie, de export van vloertegels en grafmonumenten een hoge vlucht. Aan het begin van de eeuw waren het de Nonons geweest, die een stempel op de exportmarkt hadden gedrukt. Op hen zullen we verderop dieper ingaan. In het midden van de zestiende eeuw was Jean de Loyers een van de vooraanstaande producenten. Op 14 maart 1556 sloot hij een contract met Pierre de Salmier, heer van Brumagne en afstammeling van een Dinantse patriciersfamilie die fortuin had gemaakt in de koperslagerij. Pierre de Salmier bestelde een tombe in relief, bestemd voor de Franciscanerkerk te Bergen. Op een goed stuk Dinantees marmer, zonder aders of andere onrechtmatigheden, van negen voet lang en vijf voet breed, diende Jean de Loyers de personages te vervaardigen volgens het patroon dat de heer van Brumagne hem had gegeven. In het contract wordt in het midden gelaten of Jean zelf het werk zou maken of dat hij dit zou laten doen. De kosten voor de bewerking waren wel bij de overeengekomen kostprijs in het contract inbegrepen.⁵³

Het waren dit soort kooplui die er uiteindelijk in zouden slagen een groot handelsbedrijf op te bouwen met een aanzienlijk atelier en een groot afzetgebied en brede klantenkring. Tot de klanten behoorden voornamelijk de kerk, het

hof en de adel. Juist deze groep was ook in het bezit van de meeste landerijen waarop de groeven waren gelegen. Uit onderzoek is gebleken dat zowel in het gebied rond Doornik, als in Feluy-Arquennes-Ecaussinnes, als in Namen de groeven voor één of meerdere jaren werden gepacht van de landshoofden. In sommige gevallen werden afspraken gemaakt omtrent het aantal *rocteurs* dat in de groeve actief zou mogen zijn. Het pachtbedrag werd hieraan aangepast, omdat het aantal steenbrekers bepalend was voor de hoeveelheid steen die in de overeengekomen periode zou kunnen worden weggenomen.⁵⁴

Nader onderzoek zou nog moeten uitwijzen in hoeverre de met name bekende handelaren zelf een groeve hebben gepacht en verantwoordelijk zijn geweest voor het uitbaten ervan. De positie van de kooplieden laat evenwel zien dat zij dikwijls niet zelf in de groeven actief zijn geweest. Zij traden op als coördinatoren, verzorgden de acquisitie en onderhielden de contacten tussen opdrachtgever, atelier en groeve. Het vermoeden bestaat dan ook dat wanneer we over handel spreken, we het voornamelijk over *tussenhandel* hebben. Steenhouwers en handelaren die zelf een groeve uitbaatten waren er echter ook, zoals we hieronder bij de familie De Nonon zullen zien.

De Nonon; handelaren in zwart marmer

Een voorbeeld van een handelsfamilie die zich had gespecialiseerd in zwart marmer, was de familie De Nonon. We vinden hun werk terug van Brussel tot Bergen en Brugge. Er zijn in ieder geval vijf generaties bekend, die werkzaam zijn geweest in de marmerhandel. De eerste hiervan, Jean Nonon, leverde in 1435 de stenen van het onderstel van een cenotaaf, gelijk aan die van Philips de Stoute, voor het graf van Jan zonder Vrees te Dijon. De stenen, naar Mézières gebracht, bleven daar als gevolg van problemen tussen Philips de Goede en de beeldhouwer meer dan dertig jaar liggen. In 1462 werden ze overgebracht naar Dijon en geplaatst door een Naamse steenhouwer, Gérard des Frères Mineurs.⁵⁵ In 1436 leverde Jean Nonon vijf grote stenen van zwart marmer voor de tombe van Michelle de France, eerste vrouw van Philips de Goede, in de Sint-Baafskathedraal te Gent.

Aan het einde van de vijftiende eeuw werd de groeve van Corroy, op de hoogte van Herbuchenne, geëxploiteerd door Jean Nonon jr., een zoon van de eerst genoemde Jean Nonon. Hij sloot een accord met de magistraat van Dinant die hem toestond de oude weg te herstellen om de groeve weer toegankelijk te maken voor karren. In ruil kreeg hij voor de duur van elf jaar de pachtrechten. Na deze periode bleef dit voorrecht gehandhaafd, zij het dat hij dan jaarlijks een bedrag van 10 rijnguldens aan de stad moest afstaan.⁵⁶

Jean was getrouwd met Catherine Bodry. Hun kinderen, Jean, Hubert, Marye en Magritte bleven dit jaarlijkse bedrag betalen. Het lijkt Hubert te zijn geweest die het eigenlijke bedrijf heeft voortgezet. Op 16 september 1510 sloot hij een overeenkomst met Don Diego Floris, tesorier en algemeen ontvanger van Margaretha van Oostenrijk, voor de leverantie

van vier marmeren platen van tien voet lang en van verschillende breedtes. Op 13 mei 1512 verklaart Hubert Nonon te zijn betaald *pour et à cause de certaines pièces de marbre*.⁵⁷ Op 9 juli 1519 maakten Hubert en zijn vrouw hun testament op. Hubert bezat enkele huizen te Dinant en hij exploiteerde twee groeven, één bij Corroy en één *pres du perier de Tutumps*. De laatste, een *falise de chauffour*, een kalkrots, werd geërfd door de oudste zoon Jean. Twee broers, Hubert en André kregen de groeve bij Corroy, terwijl zij een rente aan hun zus Catherine moesten betalen.⁵⁸

In totaal drie broers namen dus de handel over. In 1525 leverde André Nonon, *maistre des pierres de marbres*, met Lodewijk van Boghem⁵⁹ zwart marmer voor een graf, dat bestemd was voor de hofkapel te Brussel. De opdracht kwam van Margaretha van Oostenrijk. Het was bestemd voor haar overleden broer François. Hubert Nonon, de oudste, was betrokken bij de bouw van het oksaal van Bergen, naar ontwerp van Jacques Du Broeucq.⁶⁰ In 1535 sloot hij een contract voor het steenhoudwerk. Hubert ontving hiervoor gesneden of geboetseerde modellen, die als voorbeeld moesten dienen.⁶¹

De steenhandelsfamilie Misson

Handel in marmer stond niet op zichzelf. Dikwijls treffen we handelaren aan die in dit materiaal handelden, in combinatie met andere natuursteensoorten uit de Ardennen, zoals Naamse steen. Een voorbeeld hiervan is de handelspraktijk van de familie Misson, waarvan meerdere generaties uit de steenhandel bekend zijn. Zo leverden Remi en Jan Misson samen met Coenraad II van Neurenberg in 1565-66 steen voor een stadspoort te Brugge. Het betrof hier een leverantie van Naamse steen.⁶² In de bronnen over de periode tot 1564 worden diverse steensoorten genoemd, waaronder ook marmer van Rance, zwart marmer en zwarte toetssteen. De leveranties van marmer van Rance, zwart marmer etc., een specialiteit van de Missons is niet uit te vlakken. De steen uit het Maasbekken duidt op directe handelscontacten met het westen, die tevens zijn aan te wijzen in verband met de bouw van het stadhuis van Antwerpen in deze jaren. Misson was hier ook bij betrokken. Op de steen voor het stadhuis van Antwerpen zullen we verderop nog terugkomen.

Ook voor waterbouwkundige werken leverden telgen van de familie Misson materiaal. Het betrof ook hier weer Naamse steen, voor een sluis bij Steenberg.⁶³ Een andere sluis, nu bij Spaarndam, werd op 24 juli 1567 aangenomen door meester Jan Lambillon, *coopman van Naemen*, evenals Jan Misson een bekende naam in de Naamse steenhandel, die ook met Coenraad II van Neurenberg samenwerkte.⁶⁴ Het was uit deze kring van handelaren, leveranciers van steen voor waterbouwkundige werken, gevelbekleding, stadspoorten etc., dat de marmerhandel zich structureel zou ontwikkelen. De vraag naar materiaalsoort werd bepaald door de opdrachtgever. Het is dus niet verwonderlijk dat we Charles Misson tussen 1599 en 1613 in de rekeningen van het Brusselse Hof jaarlijks tegenkomen in verband met leveranties van marmer.⁶⁵ Het ging hierbij om speciale elementen uit steen uit de streek van

Namen, zoals deuromlijstingen, schouwen uit zwart marmer of een bekken voor een fontein in de tuin of een bekleding voor het aanvoerkanal van de fontein in de tuin.⁶⁶ Zo leverde Misson in 1609 voor een alkoof in het paleis twee gebeeldhouwde vensters en een schoorsteen/schouwstuk in zwart marmer uit Dinant.⁶⁷

Zoals gezegd moeten de activiteiten van Misson worden geplaatst in de kring waarin ook de welbekende natuursteen-handelsfamilie Van Neurenberg actief was⁶⁸ en tegelijk ook die van 'hofleveranciers' als Robert de Nole, die in de periode dat Misson aan het hof leverde, beeldhouwer voor het hof was. Van Neurenberg zullen we verderop nog tegenkomen in verband met marmerleveranties in voornamelijk de Noordelijke Nederlanden. Hoezeer beide families echter op dezelfde markt actief waren, met vergelijkbare activiteiten, blijkt wel uit het feit dat Coenraad II van Neurenberg, steenhandelaar en sinds 1571 bouwmeester van de graaf van Namen, op 20 oktober 1595 werd opgevolgd door Charles Misson, als *tailleur de pierre a son art au conté a Namur*.⁶⁹ Misson werd omschreven als een *filz dung [...] bourgeois et marchand de pierre de taille de cette ville* (Namen). Mogelijk is hij een zoon van Jan of Remy Misson, die verantwoordelijk was voor de levering van de sluis in Steenberg.

Andere steenhandelaren

Tot in de zeventiende eeuw bleef Dinant het centrum voor zwart marmer. De *tombiers*, de grafmakers, waren hierbij misschien wel de belangrijkste en oudste groep. Het materiaal bleef gedurende de hele zestiende eeuw in Parijs zeer gewild.⁷⁰ Handelaar Jean Noël en steenhouwer Nicolas Duchesnoy, zo'n vijftien jaar jonger dan de al genoemde Jean de Loyers en tijdgenoten van Guillaume Wespín, leverden op 10 juni 1586 aan meester-beeldhouwer François Lheureux en meester-beeldhouwer en schilder Jean Autrot een grafzerk. Noël was in 1575 getrouwd met de weduwe van Guillaume I Wespín, Jaqueline le Febvre. Hiermee was Noël de stiefvader geworden van de beeldhouwers Jean en Nicolas Wespín, die op jonge leeftijd onder de naam Tabachetti naar Italië waren vertrokken. Dit laatste mede ten gevolge van de losse handen en mishandelingen van Noël.⁷¹ Een derde broer was Guillaume II Wespín, die als groevemeester actief was. Samen met deze laatste leverde Noël volgens een contract van 8 december 1600 tweehonderd voet marmer, zowel zwart als gekleurd, voor de Parijse markt.⁷² In 1604 werkte Wespín samen met Nicolas Duchesnoy, voor een leverantie voor de kapel van de hertog van Lotharingen in Verdun.⁷³

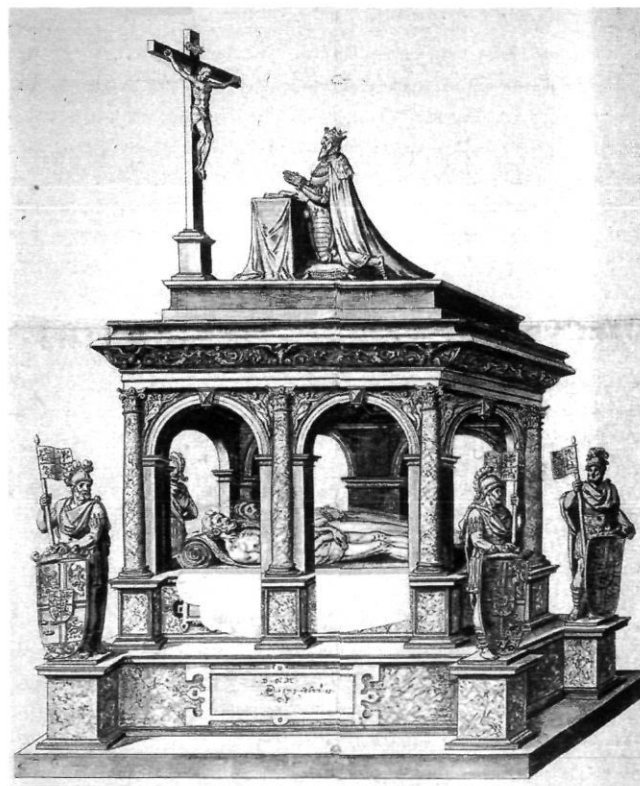
Wespín (Tabaguet) had een bloeiend bedrijf. Niet alleen verhandelde hij steen uit de groeven rond Dinant, ook handelde hij in jaspe (rood of grijs geaderd marmer) uit de groeven van St. Remy en Agimont - Gochenée. Bij deze activiteiten wist hij klanten vast aan zich te binden, zoals Jaques Matthijsz, handelaar in Delft, met wie hij een levenslange overeenkomst sloot voor de leverantie van materiaal. De prijs die Matthijsz zou betalen zou dezelfde zijn als die twee andere klanten van Wespín zouden betalen, namelijk Coenraad IV van Neuren-

berg en Thierry Bidart.⁷⁴ Bidart was een Naamse beeldhouwer en hoogstwaarschijnlijk een oom of neef van Van Neurenberg, die een zoon was van Marie le Bidart.

Cornelis Floris en het stadhuis van Antwerpen

Wellicht nog bekender dan de verrichtingen van de Missons, de Nonons en de Duchesnoys, zijn de marmertoepassingen van Cornelis Floris de Vriendt uit Antwerpen. Niet in eerste instantie een handelaar, maar een beeldhouwer, was hij verantwoordelijk voor een groot aantal toepassingen van marmer. Wanneer we zijn oeuvre beschouwen, zien we een grote hoeveelheid van zwarte en rode marmers, in combinatie met albast.

Het is geen toeval dat Floris grootverbruiker van marmer was. Gezien zijn opdrachtgevers en zijn producten sluit dit aan bij wat we in het voorgaande hebben gezien. In zijn monumentale sculptuur, kerkmeubilair en grafmonumenten, paste hij vrijwel altijd marmers toe. Floris' oeuvre is echter niet alleen interessant vanwege zijn materiaalgebruik. Het levert tevens inzicht in de klantenkring van marmerhandelaren en in de exportrol die Belgisch marmer in deze periode vervulde.⁷⁵

Afb. 7. Al in de zestiende eeuw werd het gekleurde Belgische marmer geëxporteerd naar Scandinavië. Ontwerptekening van Cornelis Floris voor het grafmonument van Christiaan III van Denemarken, ged. 15 februari 1572. (Uit: Huysmans 1996. Origineel: Bibliothèque Nationale, Parijs).

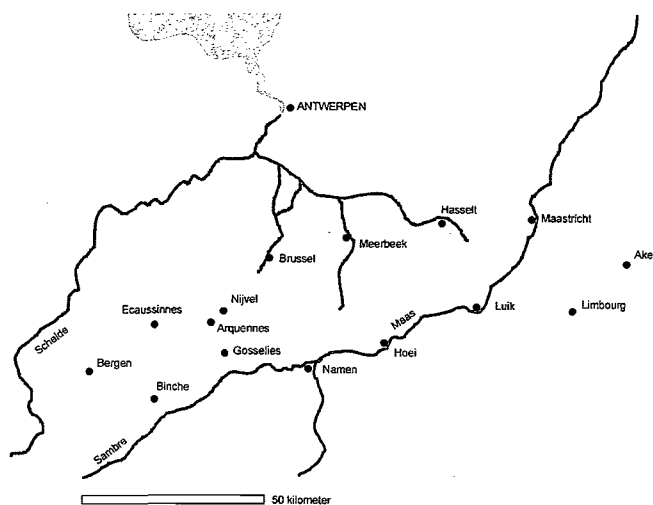
In zijn overgeleverde ontwerpen hield Floris rekening met een rijk materiaalgebruik. In de ontwerptekeningen (afb. 7) voor het grafmonument van Frederik II van Denemarken en voor het grafmonument voor Christiaan III, gebruikte Floris zwart en rood marmer en albast.⁷⁶ Ook in de tombe voor Frederik I in de dom van Schleswig, de tombe voor Jan van Merode en Anna van Gistel in de Sint-Dimfnakerk te Geel en in het wandgraf voor hertog Albrecht van Brandenburg in de dom van Königsberg treffen we deze toepassingen aan. Zetten we Floris' materiaalgebruik in zijn oeuvre in een schema, dan ziet dit er als volgt uit:

Werken	Aantal: 20	(= 100%)
Albast	16	80%
Zwart marmer	12	60%
Rood marmer	10	50%
Zandsteen	6	30%
Avesnessteen	1	5%
Doornikse steen	1	5%

Tabel I: Overzicht van het natuursteengebruik in het sculpturale oeuvre van Cornelis Floris.⁷⁷

Eén van de meest opvallende zaken in het materiaalgebruik bij Cornelis Floris is het hoge percentage albast, dat in het Engelse Nottingham werd gekocht. In de periode dat Floris actief was kende albast nog nauwelijks concurrentie van het later zo populaire Carrara-marmer.⁷⁸ Een aantal keren koos Floris voor zandsteen, en slechts één keer voor witte kalksteen uit Avesnes, die vooral door Zuid-Nederlandse beeldhouwers veel werd toegepast. Floris' keuze voor Avesnes bij de vervaardiging van de sacramentstoren te Zoutleeuw zal te maken hebben met het feit dat deze een enorme afmeting had. Albast zal in deze hoeveelheden nauwelijks betaalbaar zijn geweest, indien het al in deze omvang en hoeveelheden verkrijgbaar was. Niet voor niets schreef Floris in verband met de vervaardiging van de tombe van Jan de Merode aan Joos Facuez, secretaris van de kanselier van Brabant: *Ik was wel 3 maent eer ic alden albaster uut Engelant crigen cost.*⁷⁹ Floris vervaardigde zijn sculpturen in zijn Antwerps atelier en kreeg zijn marmer dus ruw aangeleverd. Gegevens voor zijn ontwerpen ontving hij van zijn opdrachtgevers.

Hoe vanzelfsprekend het gebruik van inheems marmer voor Cornelis Floris in zijn sculpturen ook was, over zijn materiaalinkopen weten wij zo goed als niets. Wanneer we inzicht willen krijgen in de aankoop van marmer voor de Antwerpse markt, is onderzoek naar atelierwerk aan beperkingen onderhevig. Bedrijfsgegevens zijn doorgaans uitermate schaars. Het zijn juist de archieven van opdrachtgevende instanties die meer informatie bieden omtrent de materialenhandel. In die zin is het stadhuis van Antwerpen, gebouwd tussen 1560 en 1565 naar ontwerp van Cornelis Floris, een dankbaar studieobject.

Afb. 8. Tijdens zijn rondreis op zoek naar geschikte steen voor de bouw van het stadhuis van Antwerpen, deed Cornelis Floris een groot aantal steden en groeven aan. Het ging hier zowel om hardsteen als om marmer (tekening auteur, naar Adriaenssens 1980).

teerd.⁸⁰ Behalve Cornelis Floris is nog een groot aantal andere gerenommeerde kunstenaars betrokken geweest bij de voorbereiding van de bouw. Onder hen waren Jacques Du Broeucq, Lambert Suavius, Lambert van Noort en Willem vanden Broucke (Paludanus).⁸¹ Op 4 februari 1560 vertrokken Cornelis Floris en Colijn Mido te paard uit Antwerpen om een aantal steden en groeven te bezoeken (afb. 8).⁸² Op hun weg deden ze achtereenvolgens aan: Meerbeek, Hasselt, Maastricht, Aken en Limbourg. Op dat moment kregen ze te veel last van de sneeuw en moesten ze halt houden. Nadat ze hun reis konden vervolgen ging de tocht naar Luik en Namen, waar ze een ontmoeting hadden met drie steenkoopliden. Vervolgens bezochten ze Hoei, Gosselies, Binche, Bergen, Ecaussinnes, *où nous avons parlé avec les ouvriers*, Arques, Nijvel en Brussel. De reis duurde in totaal twee weken.⁸³ Wat later ging Floris samen met Pieter Frans, gezworen meter van de stad nog drie dagen naar Clabecq, om de kwaliteit van de daar mogelijk te kopen steen te onderzoeken.

Nadat men zich zodoende had georiënteerd, werd in november Franchois Criechaert erop uitgestuurd, gewapend met instructies van de verantwoordelijken voor de bouw, om in verschillende regio's te informeren naar de kwaliteit en de prijs van de te leveren steen. Criechaert bezocht behalve een aantal plaatsen waar baksteen werd gefabriceerd, Nijvel en Henegouwen, waar hij blauwsteengroeven bezocht en met elke koopman over de prijs sprak. Op de terugweg bezocht hij onder ander Diegem, Steenokkerzeel en Vilvoorde, waar witte kalkzandsteen werd gewonnen. In 1562 werd dezelfde procedure gevolgd door Joos Peters, voor de aankoop van leien voor het stadhuis.⁸⁴

De leverantie van steen zat als volgt in elkaar: de drie handelaars die Floris en Mido in Namen hadden gesproken, waren waarschijnlijk Michel Voltron, Henry Henckaert en Jan

Misson. Met hen werd later in Antwerpen verder onderhandeld over de levering van Naamse steen voor *de rustycke ofte onderste stagie*. Men kwam overeen dat zij deze steen zouden leveren voor een prijs van 12,5 stuiver per vierkante voet. De steen werd per schip naar de stad gebracht.⁸⁵ Later zouden zij ook de Naamse steen leveren voor de twee verdiepingen, nu voor een voetprijs van 15,5 stuiver. Alle steen werd in Namen gehouwen. De leverantie van blauwe steen uit Feluy-Arquennes, door Antoine Hanicq, kende een soortgelijke procedure; deze steen, bestemd voor de oost- en zuidzijde voor de twee verdiepingen.⁸⁶ Ook deze steen was aan de groeve gereedgemaakt.

De reden dat we hier zo uitgebreid stilstaan bij de leverantie van Naamse steen en Henegouwse hardsteen, is om een goed beeld te krijgen ter vergelijking met de leveranciers van marmer. Kijken we naar de aankoop van de rode en grijze marmer uit Limbourg, dan zien we het volgende beeld: de belangrijkste leverancier was hier Renyr Ratlo, burgemeester van Limbourg. De steen werd van hem gekocht door drie onderaannemers te Antwerpen, Hendrick van Paesschen, Jan Daems en Adrien de Coninck, voor de stad. Dit driemanschap had ook de bouw en aanleg van de funderingen en de kelders aangenomen. Ratlo, duitstalig, onderhield persoonlijke banden met Jan Daems. Op 18 juli 1561 had hij Daems een paar stalen van de steen gestuurd, waarschijnlijk om door de opdrachtgevers in Antwerpen te laten keuren. Deze arriveerden op 23 juli, dus vijf dagen later, te Antwerpen per wagen.⁸⁷ De eigenlijke zending arriveerde echter per boot, naar Antwerpen gebracht door schippers uit Dordrecht. De steen maakte dus een flinke omweg over de Maas, hetgeen de kosten voor het transport aanzienlijk vergrootte, maar wat nog altijd gunstiger was dan het zeer moeizame vervoer over land.

De laatste leverantie die we hier zullen behandelen is die van de steen uit Rance. Henry Fanneau en zijn compagnon Laurin

de Fier bespraken op 26 april 1562 bij Paschyn Verhaeghe in 'Het Witte Schilt' op de Grote Markt te Antwerpen de leverantie van de zuilen en balusters in marmer van Rance voor het nieuwe stadhuis.⁸⁸ Reeds de volgende dag werd een bedrag van 200 fl. aanbetaald. In oktober 1563 werd de steen geleverd (afb. 9).⁸⁹

Reeds in november 1576 ging het nieuwe raadhuis in vlammen op. Bij de herstellingen, die in 1579 pas begonnen, was ook Coenraad III van Neurenberg betrokken. Antwerpen was in deze jaren in handen van Willem van Oranje, die in 1577 de stad had heroverd. Er werd haast gemaakt met de herstellingen omdat de Prins het gebouw onder andere wilde gebruiken om er munitie in op te slaan. De val van Antwerpen in 1585 betekende het einde van de Staatse heerschappij. De bijdrage van Coenraad III van Neurenberg bij het herstel van het stadhuis van Antwerpen bestond uit de leverantie van 640,5 voeten Agimontsche steen, rood marmer voor herstell werkzaamheden.⁹⁰ We zien hier wederom een handelaar die voornamelijk in Naamse steen handelt, de combinatie met gekleurd marmer aangaan.

Analyse van marmergebruik in het zuiden

In totaal kunnen we vier categorieën onderscheiden van afnemers of opdrachtgevers voor de marmerindustrie. We zullen deze hier kort noemen en in het volgende deel van dit artikel trachten om uitspraken te doen omtrent de ontwikkelingen, de verhouding en de verschillen in marmergebruik tussen de categorieën in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Een van de beperkingen die zich hierbij voordoet, is het beschikbare bronnenmateriaal dat per categorie voorhanden is. Toch levert veldonderzoek en globale inventarisatie voldoende indicaties op om uitspraken te doen met betrekking tot marmergebruik.

De belangrijkste categorie is voornamelijk de kerk. Kerkelijke toepassingen, zowel voor interieurstukken als architectuurelementen, voerden de boventoon in de toepassing. In de zestiende eeuw nam die laatste overigens toe. Zien we in de zestiende-eeuwse zuid-Nederlandse kerken nog veelvuldig gebruik van traditionele materialen als Gobertanger en Lediaanse steen, in combinatie met Naamse- of hardsteen, in de zeventiende eeuw treedt een verschuiving op naar het steeds vaker toepassen van marmer voor architectonische doelen. We zien dit bijvoorbeeld in de Jezuïetenkerk Carolus Borromaeus te Antwerpen, waarvoor Coenraad IV van Neurenberg in 1619 vanuit Dordrecht materialen leverde.⁹¹ Een ander voorbeeld is de Saint Loup te Namen, waar aan het interieur een combinatie te vinden is van rood en zwart marmer, met een gesneden tongewelf van mergel (afb. 10).⁹² Kijken we naar het oeuvre van beeldhouwer-architect Lucas Faydherbe uit Mechelen, dan zien we dit beeld eveneens: Faydherbe (1617-1697) paste in zijn werk verschillende materialen toe. In zijn sculpturen treffen we zandsteen, Carrara-marmer, terracotta, ivoor, zwart marmer, rood marmer en Avesnessteen aan.⁹³ Ook in zijn architectuur paste hij marmer toe. Zo werd in een specificatie van de bouw van de

Afb. 9. De gevel van het stadhuis van Antwerpen is één van de zeer zeldzame voorbeelden van buitengebruik van marmer in de Nederlanden. Marmer uit Agimont werd na de brand van 1576 geleverd door Coenraad III van Neurenberg (Uit: Guicciardini 1612).

Afb. 10. De stad Namen was in de zestiende en zeventiende eeuw een belangrijk centrum van steenbewerking. Niet alleen in de export vanuit deze plaats kwam dit tot uitdrukking, ook in bouwwerken in Namen zelf. Zo is de St. Loup, gebouwd in de eerste helft van de zeventiende eeuw naar een ontwerp van Huyssens, rijk voorzien van zwart en gekleurd marmer (Uit: Guicciardini 1612).

kerk van Onze-Lieve-Vrouw van Leliëndaal te Mechelen op 2 juli 1662 voert de zwart marmeren onderdelen verwezen naar de kwaliteit die in het interieur van de Jezuïetenkerk te Namen was gebruikt.⁹⁴ Voor de 'contrepilasters' boven het hoofdgestel werd gekozen voor stucwerk en rode geschilderde marmerimitatie. Faydherbe onderhield zelf contacten met de marmerleveranciers uit het Naamse. Toen hij in 1648 een conflict kreeg over een door hem gemaakt St.-Jozefaltaar met opdrachtgeefster Elisabeth Danesin, volgens wie de kwaliteit van het geleverde onder de maat was, poogde hij met de getuigenis van steenleverancier Jean Duchesne uit Namen aan te tonen dat het materiaal van de beste kwaliteit was.⁹⁵ Ook bij de bouw van het hoogaltaar in de St.-Rombouts-kathedraal te Mechelen traden problemen op. Dit keer betrof het de aankoop van materiaal. Faydherbe had op 21 oktober 1664 opdracht gekregen voor de bouw van een nieuw oksaal en op 19 januari 1665 tot de bouw van een nieuw hoogkoor. Op 16 september 1666 was hij echter nog steeds bezig met de voorbereidingen en de aankoop van materiaal. Moeilijkheden met betrekking tot marmeraankoop hadden te maken met de oorlogsomstandigheden, waardoor het zeer duur en schaars was.⁹⁶

De overige categorieën zijn minder goed vertegenwoordigd. Dit blijkt ook wanneer we kijken naar de kring van opdrachtgevers van toonaangevende *marbriers* als de Duchesnes uit Namen. Telgen van deze familie leverden steen op bestelling aan Lucas Faydherbe, Hans van Mildert, de gebroeders De Nole etc. De contracten voor leveranciers die door Courtoy in het notarieel archief van het rijksarchief van Namen zijn onderzocht, laten zien wat de Duchesnes leverden; in 1655 werkte Jean Duchesne voor het paleis in Brussel, waarvoor hij een schoorsteenmantel leverde.⁹⁷ Het zijn de traditionele

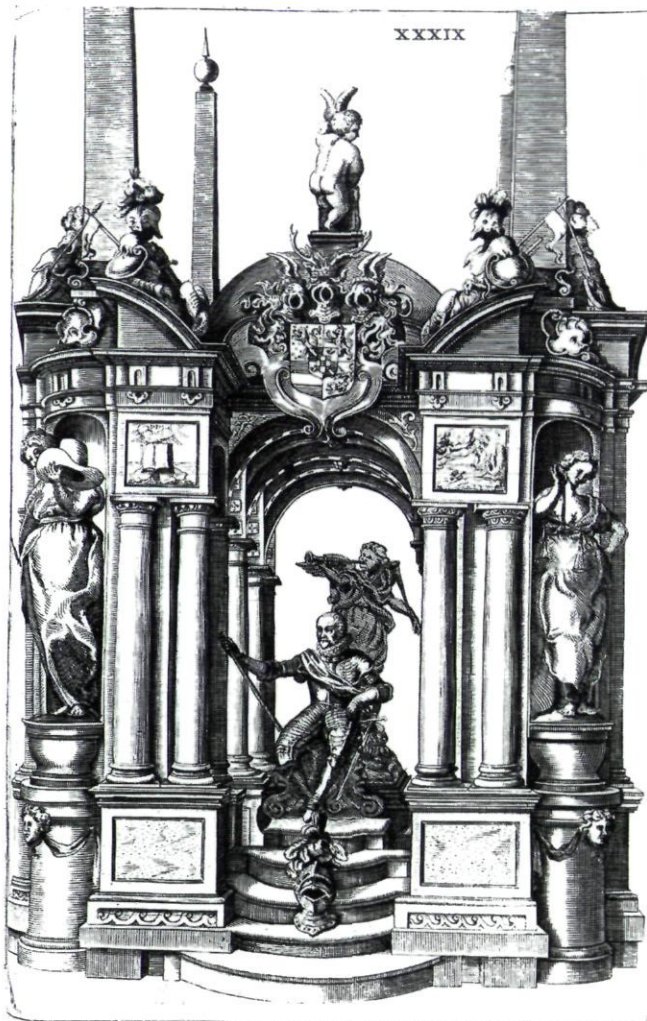
luxeproducten die de boventoon voeren. Ook het werk van Henry Duchesne, die onder andere te maken had met de Amsterdamse koopman Daniël van Delft, wijst dit uit.⁹⁸ Epitafen, grafstenen, altaren en schouwen vormen een greep uit de onderdelen die hij leverde. Leveranties voor burgerlijke bouw lijken in deze periode in het zuiden nauwelijks te zijn voorgekomen, ten gevolge van de economische malaise. Dit beeld is in het noorden echter aanmerkelijk anders.

V. Expansie naar het noorden

De toenemende export van Belgische marmers dient in het licht van de zich ontwikkelende Maashandel te worden gezien. Het was in de zestiende eeuw dat deze belangrijk groeide. Vooral de Naamse steen profiteerde van de expansiedrang van de steden Namen en Luik. Steenhandelaren werden structureel actief op de Noord-Nederlandse markt. Het gewoonterecht van de stad Venlo op de stapel van een groot aantal goederen werd in de jaren veertig van de zestiende eeuw officieel teniet gedaan, nadat handelaren al een aantal jaren hadden gepoogd om dit stapelrecht te omzeilen. Er trad derhalve een sterke continuïteit op in de steenhandel tussen de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden. Hoewel het transport over de Maas enkele decennia later aanzienlijke problemen opleverde⁹⁹ en de organisatie van het Noord-Nederlandse bouwbedrijf een sterke verandering doormaakte, bleef deze situatie bestaan. In combinatie met wit Italiaans marmer in de eerste helft van de zeventiende eeuw, nam het gebruik van het Belgische marmer allengs verder toe.

De Brabantse steenhandel kreeg met de afsluiting van de Schelde in 1585 een zware slag toegediend. Vanuit het zuiden bleef alleen de 'Maassteen' over: Naamse steen en marmer. De handel in deze steensoorten werd sterk gestimuleerd door het feit dat rond 1585 zich een aantal belangrijke Naamse steenhandelsfamilies in Dordrecht vestigden en later in Amsterdam.¹⁰⁰ Tegelijk werd meer en meer rode en grijze Ölandsteen voor vloertegels geïmporteerd uit Zweden. Een Franse maarschalk merkte na een bezoek aan Amsterdam in 1629 op: *presques toutes les maisons [étaient] pavées de marbre*.¹⁰¹

De toepassing van marmer wordt dikwijls in verband gebracht met de Oudheid. Marmer en brons golden als de duurste en meest prestigieuze materialen, door de Romeinen veelvuldig toegepast en in principe voorbehouden aan de sociale bovenlaag. Toch gaat deze vergelijking niet helemaal op. Veruit de meeste voorbeelden van vroege renaissance in de Noordelijke (en Zuidelijke) Nederlanden in de zestiende eeuw zijn niet uitgevoerd in marmer. Het waren traditionele steensoorten als Lediaans, mergel, Baumberger steen en Bentheimer zandsteen waarin de eerste toepassingen van de nieuwe vormtaal gestalte kregen. Hierbij dient ook in ogenschouw te worden genomen dat de meeste natuursteen voor Holland overwegend van Brabantse of Henegouwse oorsprong was en dat de steenhandel vanuit het Maasland pas in de loop van de zestiende eeuw tot een structurele ontwikkeling zou komen. Het aantal voorbeelden van marmerge-

Afb. 11. Het grafmonument van Willem van Oranje in de Nieuwe Kerk te Delft, vervaardigd door Hendrick de Keyser. Bewust is gebruik gemaakt van luxe steensoorten, waaronder Belgisch marmer (Uit: *Architectura Moderna*, plaat XXXIX).

bruik in de eerste helft van de zestiende eeuw is, zeker in de Noordelijke Nederlanden, dan ook gering. Bekend zijn de grafmonumenten van Engelbert II van Nassau te Breda (1526-1538), van Aleid van Culemborg te IJsselstein (1535), van Brederode te Vianen (1540-1542) en Karel van Gelre te Arnhem (1540). In de zeventiende eeuw zou dit beeld zich doorzetten (afb. 11).

Het lijkt niet te veel gezegd wanneer we stellen dat zwart marmer in deze periode nog vrijwel uitsluitend werd toegepast in grafmonumenten. Architectuuronderdelen die later eveneens in marmer zouden worden uitgevoerd, zoals tegels, altaren, schouwen etc., werden in deze tijd nog geheel in traditionele natuursteensoorten vervaardigd. Toch zien we ook voor architectuuronderdelen de vraag naar duurder en representatieve steensoorten toenemen. Wanneer het stadsbestuur

in Keulen in 1569 besluit tot de bouw van een nieuwe voorhal voor het stadhuis, wordt een afvaardiging naar Willem I van Neurenberg in Namen gestuurd om Naamse steen te kopen voor de zuilen van de voorhal. Het gaat hier duidelijk niet om doorsnee Naamse steen, maar om een zuivere soort. Door de Naamse steen te polijsten, ontstond de indruk van een diepzwart marmer. Het verlangen naar dure materialen komt expliciet in de bronnen tot uitdrukking: *so wurde für gut angesehen, die untersten Pfeiler von Namurer Steinen anfertigen zu lassen*.¹⁰² Met de toenemende rijkdom in het noorden nam de vraag naar marmer toe. In het begin van de zeventiende eeuw is het gebruik van Italiaans marmer onlosmakelijk verbonden met de naam van Hendrick de Keyser. De Keyser wordt beschouwd als degene die als eerste Italiaans marmer heeft gebruikt voor sculpturale toepassingen.¹⁰³ Werkte hij aanvankelijk in het zachtere, uit Engeland afkomstige albast, in 1612 verklaarde hij dat *nyemant hier te lande tot noch toe in marmersteen werkte behalve hijzelf*.¹⁰⁴ De Keyser's vroegst bekende werk in Carrara-marmer dateert van 1608 en betreft een mansportret. Hoewel hij in deze jaren voor het oksaal van 's-Hertogenbosch nog een beeld in albast leverde, vinden we nu steeds meer interesse en toepassingen van marmer (Grafmonument voor Elisabeth Morgan te Delft, 1611; graf Willem van Oranje, 1614-1623). Ook De Keyser's

Afb. 12. Voorbeeld van een slijpmolen, waarmee tegels werden geslepen. Niet alleen in de buurt van de groeve, ook in Amsterdam heeft een groot aantal slijpmolens gefunctioneerd. Sommige hiervan waren paardenmolens, andere werden aangedreven door de wind (collectie marmermuseum Rance, dia auteur, augustus 1999).

schoonzoon Nicolas Stone en zijn zoons Pieter en Hendrick jr. werkten in marmer en waren actief betrokken bij marmer-aankopen in Italië. Voor Belgische marmers onderhielden zij goede contacten met de familie Van Neurenberg en met de familie Van Delft, die weer aan de familie Van Neurenberg was geparenteerd. De verschuiving in materiaalgebruik blijkt eveneens uit een octrooi dat Hendrick de Keyser in 1612 bij de Staten-Generaal deponeerde voor de uitvinding van kunst-marmer.¹⁰⁵

De bewerking en toepassing van marmer nam in de tweede helft van de zeventiende eeuw nog verder toe: zowel de Amsterdamse stadssteenwerf als diverse particuliere ondernemingen waren actief in de marmerbewerking. De bekende steenhouwersfamilie Van Delft had een eigen werkplaats en zelfs een steenslijpmolen die zowel op windkracht als op paardenkracht kon draaien: in 1659 werd de molen, een steenzagerij, gereedschappen, een schuit en een halve woning verkocht. De molen werd gebruikt om vloertegels mee te slijpen (afb. 12).¹⁰⁶ Een dergelijke industrialisatie zien we ook bij de marmerzagerij van Willem de Gooijer, die op de Prinsengracht was gevestigd. In zijn reisverslag uit 1687, geeft de Zweedse architect Nicodemus Tessin hiervan een uitgebreide beschrijving: *De Gooijer hat die beste marmormühle zum zagen undt schleiffen, welche er nur allein mit windt darf treiben*. De molen dreef maar liefst veertien zagen aan, waarover één man het toezicht hield. *Neben bij werden 200 marmorfliessen, ungefehr von einer ellen gross das Stück, geschleiffen, durch 60 andere [mannen] die herumb laufen*.¹⁰⁷

Marmertoepassingen in kerkelijke context

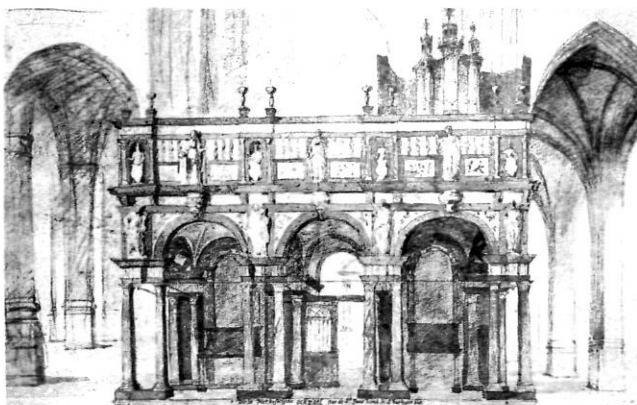
Een beroemd voorbeeld van toepassing van rood en zwart marmer in het begin van de zeventiende eeuw is het oksaal van 's-Hertogenbosch (afb. 13).¹⁰⁸ In het kader van de contrareformatie kreeg de bouw van een nieuw oksaal prioriteit boven noodzakelijke werkzaamheden aan het orgel, de

sacramentstoren en de klok van de westtoren.¹⁰⁹ Toen eenmaal het besluit was genomen om een nieuw oksaal te bouwen, oriënteerde het kerkbestuur zich op enkele oksalen in de Zuidelijke Nederlanden. Door het sluiten van het Twaalfjarig Bestand kon men weer vrijelijk reizen. Als snel werd de keuze gemaakt dat het oksaal in de Onze Lieve Vrouwekerk van Antwerpen als voorbeeld zou moeten dienen. Dit oksaal, dat na de inname van de stad in 1585 geheel was vernieuwd, was gemodelleerd naar het oksaal van de Sint Jan van Gent en van Kamerijk.¹¹⁰ Behalve zwart en rood marmer was er voor de beelden Engels albast gebruikt.

Het Antwerps oksaal, dat in opbouw en materiaal aansloot bij dat van Cornelis Floris uit Doornik, diende dus als voorbeeld voor 's-Hertogenbosch. Het kerkbestuur besloot om twee tekeningen te laten vervaardigen van het oksaal. Waarschijnlijk gaat het hier om ontwerpvarianten voor het nieuwe oksaal en niet om klakkeloze copieën. Eén ontwerp betrof een oksaal met vijf doorgangen, een ander ontwerp, dat het Antwerpse voorbeeld meer volgde, telde drie doorgangen. Wie verantwoordelijk is geweest voor deze ontwerpen is onbekend. Helaas is evenmin bekend wie verantwoordelijk is geweest voor de materiaalleverantie in Antwerpen, zodat we niet kunnen vaststellen of dit een drijfveer is geweest voor het Bossche kerkbestuur om hiervoor contact te zoeken met Van Neurenberg. Coenraad IV van Neurenberg was de aannemer van het werk en zou verantwoordelijk zijn voor de leverantie van het materiaal.

Het meest prestigieuze ontwerp, dat met vijf doorgangen, werd geraamd op dertienduizend gulden. Hoewel het bestek bewaard is gebleven, is het niet uitgevoerd. Wat het materiaalgebruik betreft, dit week nauwelijks af van dat van het uiteindelijk gerealiseerde oksaal met drie doorgangen. Voor de *lysten boven de vloer van de kerck* werd zwarte *tousteene* voorgeschreven, *wel gepolijst ende gelijst, uutwysende het model, daarvan zijnde*. De vloer moest worden gelegd van rood marmeren en witte albasten voetsteen. Tussen elke boog diende een regel van zwarte toetssteen te worden gelegd van twee voet breed. Op de vloer dienden tien voetstukken te worden geplaatst van zwarte steen, in het midden ingelegd met rood marmer van Rance of Agimont, al naar gelang waar de beste kwaliteit voorhanden was.¹¹¹ Voor het overige bepaalden ook de hier reeds genoemde natuursteensoorten het materiaalgebruik. De vloer op het oksaal zou worden gelegd van Naamse steen en witte *pluveuysen*.¹¹² Hoewel het ontwerp niet in deze vorm is uitgevoerd, is het materiaalgebruik van het bestaande oksaal nagenoeg gelijk. Ook hierin komen we zwart en rood marmer uit België tegen en wit albast uit Engeland.

Het beeldhouwwerk van het Bossche oksaal is hoogstwaarschijnlijk door andere ambachtslieden uitgevoerd dan de architectonische onderdelen van het oksaal. Voor het beeldhouwwerk werd albast gebruikt. De bekendste beeldhouwer die hierbij betrokken was, was Hendrick de Keyser, stadssteenhouwer van Amsterdam. Of het de bedoeling is geweest dat De Keyser oorspronkelijk al het beeldhouwwerk zou gaan verzorgen, is onbekend. Nadat het in Amsterdam was doorge-

Afb. 13. Het oksaal van de Sint Jan te 's-Hertogenbosch, op een aquarel van Pieter Saenredam uit 1632. Het oksaal is opgebouwd uit zwarte toetssteen, rood marmer uit Limbourg en albast uit Engeland. De aannemer en belangrijkste leverancier was Coenraad IV van Neurenberg (Collectie British Museum, London).

drongen dat de meester had aangenomen *seker S. Jansbeeld uitt merbre te houwen voor die van S. Hertogenbosch, om aldaer in de kerck tot afgodery gebruyckt te worden*, werd het werk een halt toegeroepen.¹¹³ Eind 1613 kreeg De Keyser een vermaning en het werk werd waarschijnlijk verder uitgevoerd door zijn (aanstaande) schoonzoon en meesterknecht Nicolas Stone.

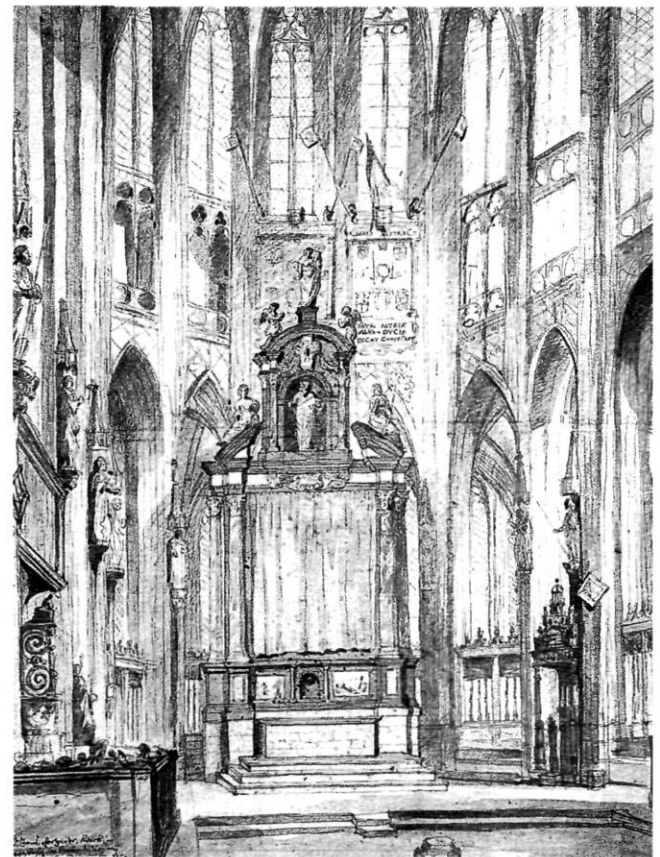
De context van de herkomst van het werk in 's-Hertogenbosch is direct te koppelen aan het persoonlijke netwerk van Van Neurenberg.¹¹⁴ De Keyser en Coenraad IV van Neurenberg werkten vaker samen, zodat de keuze voor De Keyser, nadat Van Neurenberg eenmaal de opdracht voor de levering van het oksaal had gekregen, voor de hand lag. De keuze voor marmer bij de bouw van het oksaal van 's-Hertogenbosch was in de Sint Jan geen uitzondering. Ook bij de sacramentstoren, het grafmonument van Bisschop Masius en het hoogaltaar werd marmer toegepast. De rol van Coenraad van Neurenberg in 's-Hertogenbosch leek hier echter te zijn uitgespeeld. Wellicht is dit toe te schrijven aan het feit dat de afhandeling van de oksaal-transactie nogal wat problemen gaf.

De vraag naar marmer bleef hier echter bestaan. Het sacramentshuis in de Sint Jan werd tussen 1613 en 1616 gerealiseerd en uitgevoerd in zwart marmer (Naamse steen) en albast. Leverancier was wederom Jaques Mattijsz, nu genoemd Jacob Mathijssen van Wenen.¹¹⁵ Hans van Mildert, die als scheidsrechter was opgetreden in het proces-Van Neurenberg, leverde het hoogaltaar (afb. 14).¹¹⁶ Op 5 september 1619 zocht hij bij leverancier Brigand te Namen zes stenen uit *pour dresser une table d'autel pour situer en l'église St. Jean à Boilduc*.¹¹⁷ Enkele maanden later kwam Van Mildert met Brigand overeen dat deze twee zuilen van jaspis (rood marmer) zou leveren. Erasmus Quellinus leverde zes kapitelen, waarschijnlijk in albast. Ook het grafmonument voor bisschop Masius werd even later uitgevoerd in marmer. Gezien de consequente keuzen die werden gemaakt voor dit dure materiaal, kan worden gesteld dat de keuze een directe samenhang had met het feit dat het materiaal in een bepaalde context werd gebruikt. Opvallend is hoe nadat traditionele steensoorten als Brabantse kalkzandstenen, Mergel en Avesnessteen voor religieuze sculpturen plaats hadden gemaakt voor Belgisch zwart en gekleurd marmer en Engels albast, het juist het katholieke 'zuiden' was waar deze traditie zich het sterkst doorzette, niet in het minst door de aard van de kerkmeubels die hier gewenst waren. De Jezuïetenkerken van Antwerpen en Namen, maar ook bijvoorbeeld de kerk van Scherpenheuvel, gebouwd door de aartshertogen als tegenreactie op de reformatie in het noorden, vallen op door hun exuberante materiaalkeuze waar het de aankleding betreft. Hoezeer de bouw van het Bossche oksaal in het teken stond van de aartshertogelijke contrareformatie blijkt ook wel uit de polemieken van plebaan Sweerts en de indruk die het oksaal later zou maken op bezoekers uit het protestante noorden.¹¹⁸

Kijken we naar de religieuze architectuur die in de Noordelijke Nederlanden vanaf het einde van de zestiende eeuw tot stand is gekomen, dan zien we dat deze werd gekenmerkt

door een soberder materiaalgebruik. In kerken als die van Willemstad, Yzendijke, Maassluis, Renswoude of Hooge Zwaluwe is geen sprake van marmertoepassingen.¹¹⁹ Ook in de Amsterdamse stadskerken van Hendrick de Keyser is het natuursteengebruik voornamelijk beperkt tot zandsteen.¹²⁰ Wel komen we hier grafzerken van zwart marmer tegen. Op 9 oktober 1614 sloot Pieter van Neurenberg, broer van Coenraad IV en Willem II, op dat moment burger van Namen, in Dinant een contract met Gilles van Maasniel en zijn schoonvader Hubert Misson, voor de leverantie van een jaarproductie grafstenen, door de laatste twee aan Van Neurenberg. De steen zou in Bouvignes in schepen worden geladen. De bestelling was zonder enige twijfel bestemd voor de Hollandse markt.¹²¹

De verdere afwezigheid van Belgisch marmer in Protestantse kerken zal voor een belangrijk deel hebben samengehangen met de verschillen in de liturgie. Het waren meubelstukken als altaren, vanouds vaak uitgevoerd in marmer, die in de protestantse kerken ontbraken. Dat het niet ging om het Belgische marmer zelf, bewijst bijvoorbeeld het gebruik van

Afb. 14. De vraag naar marmer bestond vooral in de katholieke kerk, hetgeen samenhangt met de inrichting en de opvatting over het kerkgebouw binnen het geloof. Op de afbeelding het Hoogaltaar van de Sint Jan te 's-Hertogenbosch, geleverd door Hans van Mildert. De kapitelen van Carraramarmer werden geleverd door Erasmus Quellinus. Tekening van Pieter Saenredam, 1632 (Collectie British Museum, London).

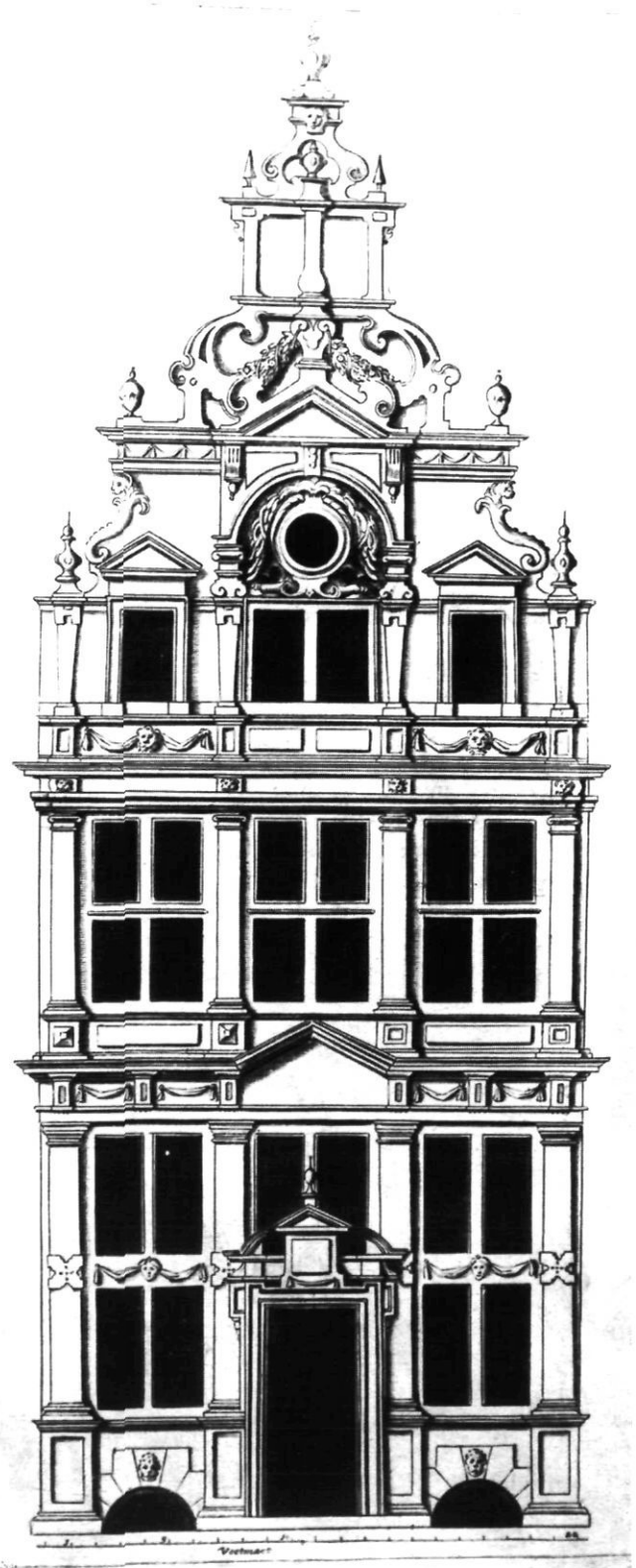
rood marmer van Limbourg in de kansel van de Noorderkerk te Amsterdam.¹²² Ook in het orgel van de Nieuwe Kerk van Amsterdam (1650) of het koorhek aldaar is rood en zwart marmer toegepast. Het verschil in materiaalgebruik is eerder toe te schrijven aan een verschil in opvatting over de status van de kerk: is dit bij de katholieken een huis van God, bij de calvinisten is het een preekzaal, waar marmergebruik in die zin niet functioneel is.

Belgisch marmer voor overheids- en privédoeleinden

De Calvinisten hadden aanzienlijk minder moeite om aanleidingen voor het gebruik van marmer te vinden, wanneer het ging om hun openbare werken of hun eigen huizen, met name voor de interieurs. Van buitentoepassingen zijn nauwelijks voorbeelden bekend. Hiervoor werd voornamelijk gekozen voor gevelbekledingen uitgevoerd in baksteen, Bentheimer zandsteen of ongepolijste Naamse steen. Dat rijk materiaalgebruik aan het exterieur in het oog sprong, is af te leiden aan het commentaar op het huis dat juwelier Hans van Wely in 1611 aan de Oudezijds Voorburgwal 127 liet bouwen (afb. 15). Van dit huis werd gezegd dat het *boven de ghewoonlijcken Aert van Burgerlijke Ghebouwen* stond, niet in het minst vanwege het dure materiaalgebruik, dat bestond uit blauwe steen met inlegwerk van marmer en zwarte toetssteen.¹²³ De gevel is mogelijk in de groeve in het zuiden gereedgemaakt, naar ontwerp van Hendrick de Keyser.

Traditioneel wordt het gebruik van marmer in het publieke en burgerlijke interieur sterk geassocieerd met marmeren vloeren en schouwen. Dit beeld is niet in geringe mate bepaald door zeventiende-eeuwse genreschilderijen met interieurs. Hierop zijn de genoemde elementen dikwijls prominent aanwezig. Recent onderzoek heeft uitgewezen dat marmeren vloeren in de praktijk minder vaak voorkwamen dan men op basis van deze genrevoorstellingen zou kunnen veronderstellen.¹²⁴ Dit neemt niet weg dat er op de steenhouwerswerf enorme partijen tegels aanwezig waren en er ook een groot aantal slijpmolens in de stad te vinden was. Wanneer er in het Hollandse interieur sprake was van een marmeren vloer, betrof dit dikwijls een combinatie van Carrara-marmer en Naamse steen of een zwarte variant. Een andere combinatie betrof die van wit marmer met rode Ölandsteen of rode Solingensteen (rode Bremer of Wesersteen genoemd).¹²⁵ Vanzelfsprekend waren het de huizen van de welgestelden waar men het marmer over het algemeen het meest aantrof. Een voorbeeld hiervan vinden we in het door Adriaan Dortsman gebouwde huis van Jan Six. In dit huis was sprake van een 'marmeren kamer' in het souterrain. In de bouwrekening van het Sixhuis komen we Samuel Sautijn tegen, als leverancier van het marmer.¹²⁶ Willem de Gooijer was verantwoordelijk voor het zagen van het marmer.¹²⁷

Uit de literatuur is een aantal leveranties van marmeren vloeren voor woonhuizen bekend.¹²⁸ Meestal ging het hierbij om vloeren van wit Italiaans marmer, in combinatie met kalksteen uit het Maasland. Vloeren met meerdere kleuren vormden een uitzondering. Ook kan worden gesteld dat in lang

Afb. 15. De gevel van het huis Oudezijds Voorburgwal 127, van juwelier Hans van Wely. Dure materialen en rijk inlegwerk van marmer (Uit: *Architectura Moderna*, plaat XXXIII).

niet elk burgerhuis vloeren van marmer waren aan te treffen. Dat marmer niet vanzelfsprekend was, blijkt ook uit overgeleverde ontwerpen voor woonhuizen e.d. uit de zeventiende eeuw. Is er al sprake van marmer, dan wordt dit expliciet vermeld. In het werk van Philips Vingboons vinden we marmeren vloeren in onder andere Herengracht 386 (wit en zwart marmer) en Keizersgracht 577 (wit en rood marmer).¹²⁹

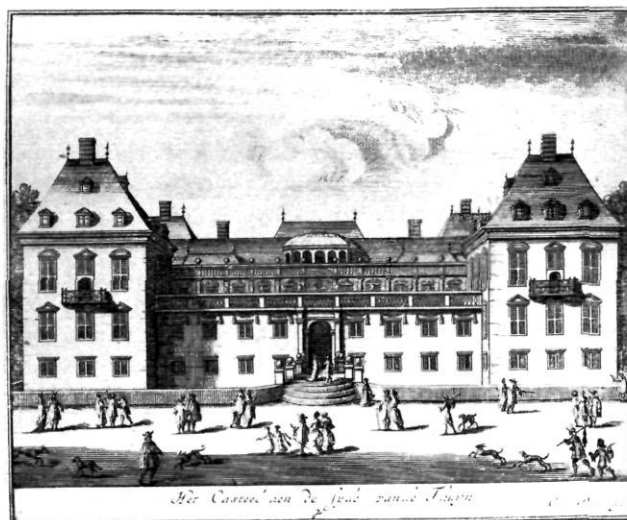
Ook van Pieter Post zijn in deze periode marmertoepassingen bekend. Voor het huis Herengracht 182, dat werd gebouwd voor de koopman Frederick Alewijn in de jaren 1648-1652 zijn enkele vloerontwerpen bewaard gebleven. Het gaat hierbij om combinaties van wit Italiaans marmer met niet nader genoemde in kleur afwijkende soorten.¹³⁰ Ook van de al genoemde Dortsman is een vloerontwerp voor het huis van Jan Six overgeleverd.

Voor andere onderdelen werd eveneens soms marmer gebruikt. Schouwen van Belgisch marmer komen we onder andere tegen in het Huis met de Hoofden (1621) te Amsterdam, vanaf 1634 verfraaid door Louis de Geer. In de grote achterzaal van het huis liet hij een rijke Belgisch marmeren schouw plaatsen. Ook komen we schouwen met Belgisch marmer tegen in Huis Linschoten (1648), Huis Zuilensteyn (1650), Onze Lieve Vrouw op Solder (1663) en het Trippenhuis (1660) te Amsterdam. Kijken we wat nader naar de schouw van Huis Linschoten, dan zien we een fenomeen dat we ook bij andere schouwen aantreffen. Op twee zuilen en twee halfzuilen rust een gemarmerde boezem van hout. Behalve in de zuilen wordt dus de illusie van marmer gewekt. In het Utrechtse zijn voorbeelden bekend uit de kapittelzaal van de Sint-Pieterskerk (1650), Boothstraat 13/15 (1662) en Janskerkhof 16 (1663). De ontwerpers hiervan waren Gijsbert Theunisz van Vianen (ca. 1612-1707) en Pieter Jansz van Cooten (ca. 1612-1663).¹³¹

Ook in overheidsgebouwen en bij instellingen komen we schouwen van zwart of gekleurd marmer tegen. Een kleine greep hieruit is de vroedschapskamer van het stadhuis van Haarlem (ca. 1630), het stadhuis van Amsterdam (na 1648), het stadhuis van Maastricht (1659-1664), het stadhuis van Leiden (1660/1670) en het stadhuis van Enkhuizen (1686), het Elisabethsgasthuis te Haarlem (1643), het Burgerweeshuis te Amsterdam en het Rijnlandshuis te Leiden.¹³²

Hofarchitectuur

Was het voor juwelier Van Wely iets bijzonders om zijn burgerhuis van rijke materialen te voorzien, voor de soevereine Prins was het niet meer dan vanzelfsprekend dat hij zijn bouwwerken rijkelijk voorzag van marmer. Voor de bekendste bouwprojecten van Frederik Hendrik, Honselaarsdijk bij Naaldwijk (1621-1647) en Huis Ter Nieuburg bij Rijswijk (1630-1634) is een aantal marmerleveranties bekend.¹³³ Bij representatieve architectuur, gestimuleerd door een bemiddelde opdrachtgever met eigen opvattingen over zijn bouwondernemingen, is de toepassing van marmer een logische keuze. De door Slothouwer gepubliceerde bouwopgaven van Frederik Hendrik geven een goed idee van de marmer-

Afb. 16. Willem II van Neurenberg, uit de bekende steenhandelsfamilie die tussen 1500 en 1650 een belangrijk deel van de natuursteenhandel uit het Maasland zou beheersen, leverde tussen 1625 en 1631 enorme partijen Maaslandse steen, waaronder dure marmers, voor het paleis Honselaarsdijk van Frederik Hendrik.

aankopen. Voor kasteel Honselaarsdijk is het vooral Willem II van Neurenberg geweest die verantwoordelijk was voor de leverantie van marmer (afb. 16): In 1625 werd hij betaald voor drie paar marmeren posten, die hij voor het paleis had geleverd.¹³⁴ Dat het aandeel van Van Neurenberg nog veel aanzienlijker is geweest, blijkt uit een latere post. In 1631 werd hij ineens betaald voor zijn leveranties van marmer en hardsteenwerk voor schoorsteenmantels, vloeren, lijsten etc., over de jaren 1626, 1627, 1628, 1629, 1630 en 1631. Het totaalbedrag was meer dan achtduizend pond artois.¹³⁵

Ook anderen leverden marmer voor de paleizen. In 1634 namen Hendrick Nijsius ende Jan Michielsens mrs. steenhouders aan het bestek en de tekeningen om voor Honselaarsdijk te maken leveren ende stellen eenen nieuwen hardsteenentrap met balusters swarte marber constich geciert in plaets van een houten trap, die daer te vooren stont.¹³⁶ Ook werd hier weer Italiaans marmer toegepast. Zo werd Dirck de Milde op 18 mei 1646 betaald voor het leggen van een Italiaanse vloer¹³⁷ en werd op 30 september 1648 Willem Mulman, koopman te Amsterdam betaald voor fontijnssteen, die hij zijn broer Henric tot Tyvoli buiten Roma had doen kopen.¹³⁸ Ook bij Huis Ter Nieuburch bij Rijswijk zijn marmerleveranties bekend. Dit paleis was wel het rijkst van allemaal, waar het de toepassing van marmer betrof. In 1632 kreeg de rentmeester van Naaldwijk zijn uitgaven vergoed, gedaan voor vracht ende opdoen soo vanden witten geprepareerden hartsteen... als vanden blauwe ende marbersteen die tottet gebou Ter Nieuborch van Dordrecht gecommen is.¹³⁹ In 1633 kreeg Jan Michielsz, meester steenhouwer uit Den Haag betaald voor de leverantie van een seer cierlick schoorsteenmantel van witten ende swarten marber.¹⁴⁰ Ook Pieter de Keyser,

zoon van Hendrick de Keyser en al eerder verantwoordelijk voor de leverantie van regulier natuursteenwerk, leverde twee marmeren schoorsteenmantels, *een van wit ende swart* en een van *root ende with*....¹⁴¹ Verder werd Dirck Ariaensz van Delft uit Amsterdam genoemd als leverancier van marmeren en blauwe vloeren. De marmeren vloeren bestonden uit rood, zwart en wit marmer, wit en zwart marmer en wit, zwart en geel marmer.¹⁴² Hendrick Nijsius leverde enkele kapitelen en basementen van zwart marmer aan de marmeren pilasters in de voorzaal van de inkomst.¹⁴³ Philips Roelansz, meester steenhouwer uit Amsterdam leverde twee marmeren schoorsteenmantels, met rood, zwart en wit marmer, een schoorsteenmantel van zwart en rood marmer met lijsten, een wit en blauw geslepen marmeren vloer met 'stricken', een wit en blauw en rood Zweeds stenen vloer voor de oostgalerij.¹⁴⁴ Andere leveranciers zijn Jan Janssen de Vos, meestersteenhouwer uit Haarlem, die 63 zwarte en gele marmeren tegels leverde. Anoniem was de levering van *twee groote roode marbere calommen met henlujder capitelen ende basementen hooch omtrent tien voeten, welck in de beneden saele aenden trap staet, beneffens de marbere boochstucken die aent selve werck sijn*.¹⁴⁵

VI. Export van Belgisch marmer naar het Baltisch gebied en Scandinavië

Met Amsterdam als handelscentrum werd het Belgische marmer tot ver buiten de landsgrenzen verhandeld. De internationale handel had in de zeventiende eeuw al een hoge vlucht genomen met het Middellandse Zeegebied en de koloniën.¹⁴⁶ Maar niet alleen hier, ook in het Baltische gebied komen we de Hollandse handelaren tegen. Hiermee werd als het ware voortgeborduurd op de exportrol die oorspronkelijk door Antwerpen was vervuld. We hebben gezien hoe Cornelis Floris hier al verantwoordelijk is geweest voor de vervaardiging van een aantal grafmonumenten voor het Oostzeegebied. In steden als Lübeck, Rostock, Wismar en Stralsund treffen we al zestiende-eeuwse toepassingen van rood marmer uit België aan (afb. 17).¹⁴⁷

Naarmate de politieke ontwikkelingen de positie van Antwerpen als handelsmetropool steeds verder aantastten, steeg het belang van Amsterdam als exporthaven. Kijken we naar enkele marmerleveranties vanuit deze stad, dan komen we tot het volgende beeld: voor de Frederiksborg van Christiaan IV van Denemarken leverde de schilder Pieter Isaacsz. in 1618 een marmeren vloer. Deze was oorspronkelijk waarschijnlijk afkomstig van Hendrick de Keyser.¹⁴⁸ Of hier ook sprake was van Belgisch marmer is niet bekend. Dit is wel het geval bij de levering van een vloer, van *vierderlij couleuren namelijk wit, root, swart en graeuw, curieus gepolijst regt geslepen en gekantrecht*, die de Haagse steenkoper Gerrit Bouwensz in 1658 aan Frederik III van Denemarken leverde. De prijs voor deze vloer bedroeg 1193 gulden en 8 stuivers.¹⁴⁹

Eerder, op 23 september 1623 verklaarde Gerrit Sijmons, een houtkoper (waarschijnlijk actief in het Baltisch gebied), op verzoek van Willem van Neurenberg, dat hij opdracht had

van de regering van Königsberg om een partij marmer te kopen, zowel rood, zwart als wit. Deze partij zou moeten dienen voor het maken van een sculptuur. De rode, zwarte en witte marmer zou in opdracht van Jan Filippijn, meestersteenhouwer van Königsberg bij Van Neurenberg zijn besteld. Houtkoper Symonsz had de steen een maand eerder voor Filippijn bij Van Neurenberg gekocht en in drie schepen geladen en verzonden naar Königsberg.¹⁵⁰ De bestelling dateerde al van eerder. Anderhalf jaar later, op 4 februari 1625, verscheen Gerrit Symonsz wederom voor de notaris.¹⁵¹ Hij verklaarde op verzoek van Willem van Neurenberg, samen met Pieter Ariaensz van Delft, dat in september 1623 Adriaen Vlack de Jonge van Van Neurenberg, in het bijzijn van Van Delft en Symonsz ca. 2500 voet zwarte en rode marmer had gekocht. Deze steen was verzonden naar Königsberg. Van Delft en van Van Neurenberg, inmiddels zwagers van elkaar, werkten nauw samen. De bestelde steen werd door Van Neurenberg naar Amsterdam gezonden, om te leveren aan Anthony Moens, vertegenwoordiger van de

Afb. 17. Voorbeeld van een toepassing van Belgisch rood en zwart marmer in het Oostzeegebied. Claes Ariaenz van Delft leverde in opdracht van Johan Füchting een epitaaf in de Mariakerk te Lübeck (Foto Denkmalamt Lübeck, opname mei 1970).

koning van Polen, zoals in het contract met Philippijn overeen was gekomen. Toen de steen in Amsterdam was gearriveerd, was het Van Delft die de steen aan Moens heeft aangeboden. Overeengekomen was dat Moens bij levering van de steen direct zou betalen. Door gebrek aan provisie weigerde Moens dit echter te doen. Van Delft besloot hierop, in samenspraak met Van Neurenberg, dat de koop niet doorging en dat de steen zou worden opgeslagen. Later is een deel van de steen aan de eerder genoemde Adriaen Vlack verkocht. De gegevens wijzen erop dat er tussen Van Neurenberg en Van Delft geen handelsbelangen speelden, hetgeen door de familieband kan worden verklaard.

Het verhaal werd bevestigd door Moens, op verzoek van Willem van Neurenberg.¹⁵² Moens beaamde dat hij de steen direct zou betalen. Hierbij deed zich echter het probleem voor dat Filippijn Moens geen geld had meegegeven. Moens had bij de aanbieding van de steen gezegd dat hij de steen wel wilde ontvangen en naar Königsberg wilde sturen, maar dat Willem van Neurenberg dan zolang op zijn betaling zou moeten wachten totdat het geld zou komen. Van Neurenberg besloot hierop de steen zelf te houden, zodat de koop niet doorging.¹⁵³

Dergelijke problemen behoorden tot de dagelijkse praktijk van de steenhandel. In die zin is er dan ook weinig onderscheid tussen marmer en 'gewone' natuursteen. Ook de steenmeter keek er zo tegenaan. Toen op 16 augustus 1624 de gezworen steenmeter Arent Arentsz op verzoek van Laurens Sweijs werd ondervraagd, verklaarde hij zes blokken marmer voor Willem van Neurenberg te hebben gemeten, op 22 juni 1621.¹⁵⁴ De steen was niet volkomen gaaf, maar Arentsz verklaarde niet meer te hebben afgetrokken voor scheuren en kuilen dan bij andere steen, zoals Bremer of Bentheimer steen.

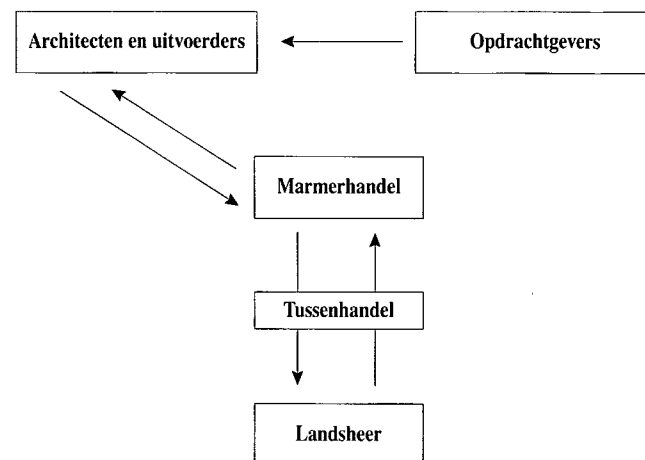
De zienswijze van het Amsterdamse stadsbestuur week hier enkele decennia later enigszins van af: het tarief voor het meten van steen liep in 1656 voor verschillende steensoorten aanzienlijk uiteen. Het meten van marmer, albast en zwarte toetsteen was drie keer zo duur als het meten van andere soorten.¹⁵⁵

VII. Netwerken, relaties en prijzen

In het voorgaande hebben we een beeld gekregen van de toepassing, de handel en de verspreiding van Belgische marmers in de zestiende en zeventiende eeuw. Opvallend in deze handel is dat we, ongeacht de opdrachtgever, dikwijls dezelfde namen zijn tegengekomen onder de kring van leveranciers. Sommige leveranciers kennen we van slechts één vermelding. Voorbeelden hiervan zijn Renier Ratlo, bij de leverantie van rode Limbourg voor het stadhuis van Antwerpen tussen 1560 en 1563. Ook Henry Fanneau en Laurin de Fier leverden marmer uit Rance voor dit gebouw. We kennen hun activiteiten verder niet, hoewel dit niet betekent dat het daarom minder vooraanstaande handelaren waren. Namen die we veelvuldiger tegenkomen zijn die van telgen van de families Misson, Van Neurenberg, De Keyser, Ariaensz van Delft en

relatief onbekendere handelaren als Jacques Matthijsz, Thierry le Bidart etc. Het zijn echter vooral Van Neurenberg, de Keyser en Van Delft die de handel in marmer in de Republiek voor het belangrijkste deel hebben beheerst in de eerste helft van de zeventiende eeuw. We kunnen hierbij niet spreken van een echte monopoliepositie, al duidt hun grote vertegenwoordiging in de handel wel op hun leidende rol. Voor kwantitatieve uitspraken is meer onderzoek vereist.

De activiteiten van de genoemde handelaren beperkten zich niet louter tot marmer. Zoals we hebben gezien was de marmerhandel sterk gebonden aan de handel in Naamse steen, en werd er in dit opzicht qua handelsstructuur nauwelijks een onderscheid gemaakt tussen de verkoop voor steen ten behoeve van waterwerken of dure schouwen. Van de verschillende families waren het vooral de uit het Maasland stammende handelaren die ook in de zeventiende eeuw de relatie met het achterland en de import van marmer in de Republiek bleven verzorgen. Misson en met name Van Neurenberg vormden een verbindende schakel tussen de Hollandse en Maaslandse handel. Hierbij dreef de handel van Van Neurenberg overigens ook weer op tussenhandel. Jaarproducties van groeven werden opgekocht om in het noorden weer met winst van de hand te worden gedaan. Eenduidige activiteiten zijn hierbij nauwelijks te onderscheiden. Groeveuitbaters, tussenhandelaren, marmerexporteurs, ontwerpers, steenhouders en beeldhouders, zij allen bestreken een breed gebied waarbij de aard van hun activiteiten per opdracht kon verschillen (afb. 18). Zoals in de zeventiende eeuw de kring van opdrachtgevers en architecten sterk aan elkaar verwant was, zo zien we een dergelijke overlapping binnen de kring van marmerleveranciers. Zien we in de zestiende eeuw al relaties tussen handelaren en opdrachtgevers, met als belangrijkste handelscentrum Antwerpen, in de zeventiende eeuw blijkt dit nog sterker, wanneer het zwaartepunt van de handel zich via Dordrecht naar Amsterdam heeft verplaatst. Hubert Misson, uit een

Afb. 18. De plaats van de marmerhandelaar ten opzichte van de rest van het bouwbedrijf. De marmerhandelaar was in de eerste plaats een leverancier van steen, en stond aan de zijlijn van het bouwbedrijf (schema auteur).

belangrijke steenhandelsfamilie die samenwerkte met de familie Van Neurenberg, leverde samen met zijn schoonzoon Le Bidart, een oom of neef van Coenraad IV c.s., grote hoeveelheden natuursteen aan de familie Van Neurenberg. Deze exporteerde het materiaal, en maakte in de Republiek handig gebruik van de persoonlijke contacten die men onderhield met Hendrick de Keyser en met Pieter van Delft, die op zijn beurt weer een zwager van Coenraad IV en Willem II van Neurenberg was.¹⁵⁶ Op deze wijze wist men gebruik te maken van een wijdvertakt netwerk, dat tot in het Baltische gebied reikte.¹⁵⁷

Over prijsontwikkelingen in marmer, en de verhouding met andere steensoorten is moeilijk een uitspraak te doen. Slechts in een klein aantal gevallen is het mogelijk om iets te zeggen over de gerekende voetprijs. In sommige gevallen kennen we geen bedragen, in andere gevallen is slechts een afrekening bekend voor een grote partij, meerdere partijen, of worden onderdelen per stuk afgerekend, zonder dat hierbij een specificatie wordt gegeven. Een groot probleem bij de berekening van natuursteenprijzen is de vraag of er sprake is geweest van kubieke of strekkende voetprijzen. De indruk bestaat dat beide systemen hebben geviged. Dit gevoegd bij het feit dat het vervoer van natuursteen een belangrijke kostenpost was, die soms wel en soms niet in de voetprijs werd verdisconteerd, is het bovendien moeilijk een vergelijking te maken tussen steden of gebieden die onderling niet dezelfde geografische verhouding ten opzichte van het gebied van herkomst hebben. In het algemeen geldt echter dat marmer aanzienlijk duurder was dan bijvoorbeeld Naamse steen of Bentheimer zandsteen. We hebben dit gezien in de prijs voor het meten van de steen, die aan de materiaalprijs gerelateerd lijkt te zijn geweest. Ook in de toepassing van het materiaal komt dit tot uitdrukking.¹⁵⁸

Besluit

Het bezwaar van Plinius tegen het gebruik van marmer heeft, ondanks het herleven van de cultuur uit de Oudheid in de zestiende en zeventiende eeuw, weinig weerklank gevonden. Toch was het gebruik ervan niet voor iedereen weggelegd. In theorie was marmer voor iedereen beschikbaar, maar het behoeft geen verwondering te wekken dat we de toepassing ervan slechts tegenkomen in de omgeving van de zeer rijken en aanzienlijken. Behalve het feit dat het slechts voor de allerrijksten was weggelegd om zich het materiaal te kunnen veroorloven, is er hier ook sprake van een decorumkwestie. Niet voor niets sprak Horatius al over het overschrijden van een *marmeren* drempel van het huis van een *hooggeschatte* vriend.¹⁵⁹ Want hoewel het gebruik van luxuria op tal van plaatsen werd afgekeurd, was dit sterk afhankelijk van de vraag in welke mate ze werden gebruikt en door wie. Het was de elite die door het gebruik van marmer een sociaal onderscheid wist aan te geven, reden waarom deze groep 'oneigenlijk' gebruik van marmer dan ook sterk veroordeelde.¹⁶⁰ In de Renaissance zien we een soortgelijk beeld. Zo werd in Italië geklaagd over lieden die zich door marmeren architec-

tuuronderdelen aan hun villa's te verwerken, status dachten te verschaffen, zich door 'nostalgische pretentie en leugenzucht voor te doen als graaf', en om 'grootheid en bedrieglijke manie van voornaamheid te tonen.'¹⁶¹ De 'mateloosheid' stond in een kwade reuk: Scamozzi schreef in het begin van de zeventiende eeuw dat ambitie en grootheid door het verstand getemperd diende te worden. Wie zijn huis te overdadig van versierselen voorzag, verduisterde slechts het oog en droeg niet wezenlijk bij aan de kwaliteit van het gebouwde. Hij kwalificeerde het dan ook als grote zotternij om meer te doen dan nodig was.¹⁶²

Ook in Holland was dit besef doorgedrongen: niet voor niets dichte Constantijn Huygens: *Veel marmers en veel gouds verciert uw mal getimmer/Dat buyten wildsangh is, en binnenwercks noch slimmer*.¹⁶³ Een overdaad aan ornament en exorbitant materiaalgebruik werd in strijd geacht met de goede smaak, en alleen weggelegd voor de groten der aarde. In deze context dienen we ook het commentaar op het huis van juwelier Hans van Wely in Amsterdam te zien, zoals verwoord in de *Architectura Moderna*, die zijn gevel liet opsmukken als een nouveau-riche, die niet wist hoe het hoorde. Positiever was het geluid dat hoorde bij het graf van Willem van Oranje. Hieraan is wit, zwart en gekleurd marmer verwerkt, hetgeen was gedaan ten behoeve van de *Eeuwighdurighe gedencknisse*.¹⁶⁴ In 1621 stelde Bor in zijn *Nederlandsche Oorloghen* hier al over dat het zo *cierlijck is ghe-maeckt, datter weynich in gheheel Christenrijck in cierlicheyte, costelicheyte ende conste diergelijcke mach bevonden werden*.¹⁶⁵ Geen woord van afkeuring klinkt hier door.

De opkomst, stagnatie en verdere groei die Scholten heeft geconstateerd voor Italiaanse marmerhandel in de periode 1621-1648 lijkt voor de Belgische handel veel minder te hebben gegolden. Hoewel hiernaar geen structureel kwantitatief onderzoek is gedaan, constateren we voorsnog geen onderbreking in de genoemde periode. Ook de handel in Naamse steen gaat in deze periode onverminderd voort, zodat we kunnen constateren dat de Maashandel veel minder van de oorlogsomstandigheden te lijden heeft gehad dan de Middellandse Zeehandel. Een stagnatie is wel te constateren in het aantal architectonische opdrachten in de Zuidelijke Nederlanden.¹⁶⁶ Ten gevolge van economische en demografische recessie nam de behoefte aan bouwwerken ten behoeve van zowel publieke als particuliere sector in het zuiden af. Deze ontwikkeling kan tevens worden gezien als een van de voornaamste factoren van het vertrek van Maaslandse handelsfamilies naar het noorden. Verder onderzoek naar natuursteentoepassingen in het verleden is van groot belang. Zowel voor het herkennen van origineel werk ten behoeve van monumentenzorg als het begrip van het historische bouwbedrijf geeft materiaalonderzoek in een brede context belangrijke hulpmiddelen. Een voorbeeld hiervan hebben we gezien bij het oksaal van 's-Hertogenbosch. Zonder begrip van het bouwbedrijf is het onmogelijk om de rol van Coenraad IV van Neurenberg hierbij naar waarde te schatten en de context van de betrokkenheid van andere leveranciers en steenbewerkers te begrijpen. Ook het materiële aspect verleent het onderzoek een meer-

waarde. Door steenanalyse te koppelen aan exploitatiegegevens van de verschillende herkomstgebieden, en dit onderzoek in de toekomst verder te structureren, kan de onderzoeker gaan beschikken over meer hulpmiddelen dan de traditionele kunsthistorische methodes, die tot nog toe zijn gebruikt.

Noten:

* De auteur dankt met name dr. Francis Tourneur voor zijn waardevolle suggesties en bijdragen aan dit artikel.

1. F. Scholten, 'De Nederlandse handel in Italiaans marmer in de 17de eeuw'. In: J. de Jong e.a. (red.), *Nederland-Italië; relaties in de beeldende kunst van de Nederlanden en Italië 1400-1750*, Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 1993, Zwolle 1993, pp. 197-214.
2. Vitruvius, *The ten books on architecture*. Tr. by Morris Hicky Morgan. New York 1960, pp. 289-290.
3. P.F.B. Jongste, *Het gebruik van marmer in de Romeinse samenleving*, Leiden 1994, p. 101.
4. Ibidem, p. 1.
5. J.A.L. Bom, 'Natuursteen bij historische bouwwerken', *Bulletin KNOB* (1950), pp. 161-186, pp. 163 en 172-173.
6. Ibidem. Bom stelt dat marmer verder voor interieurs van paleizen en woonhuizen en voor grafmonumenten in kerkgebouwen in zo grote verscheidenheid is gebruikt, dat het in het kader van zijn artikel niet doenlijk was er dieper op in te gaan.
7. A. Slinger, H. Janse, G. Berends, *Natuursteen in monumenten*, Zeist etc. 1980, pp. 47-55 en 76-78.
8. H. Janse, D.J. de Vries, *Werk en merk van de steenhouwer; het steenhouwersambacht in de Nederlanden voor 1800*, Zwolle etc., 1991, pp. 14-15.
9. C. Cnudde, J.-J. Harotin, J.-P. Majot, *Pierres et marbres de Wallonie/Stenen en marmers van Wallonië*, Brussel 1987. Met dank aan Gerard Overeem.
10. S. De Jonghe, H. Gehot, L.Fr. Genicot, Ph. Weber, F. Tourneur, *Pierres à bâtir traditionnelles de la Wallonie; manuel de terrain*. Louvain-la-Neuve 1996.
11. A. van Iterson, 'De la carrière de marbre Saint-Remy à Rochefort', *Parcs Nationaux*. XVIII (1963), pp. 84-100. En: A. van Iterson, 'L'exploitation de la carrière de marbre Saint-Remy au XVIIIe siècle', *Namurcum* 2 (1964), pp. 17-30.
12. F. Tourneur, 'Études lithologiques de monuments historiques: quelques exemples en Région Wallonne', *Bulletin de la commission royale des monuments, sites et fouilles*, T. 16.2, (1998/1999), pp. 8-44.
13. E. Groessens, 'L'exploitation et l'emploi du marbre noir de Dinant sous l'Ancien Régime'. *119e congr. nat. soc. histo. scient.* Amiens 1994, pp. 73-87, 3e coll. Carrières et constructions.
14. J.F. Nollomont, F. Chevalier, *Essai d'histoire sociale dans l'industrie marbrière*, Rance 1989.
15. J.-L. Van Belle, *Les Maîtres de carrière d'Arquennes sous l'Ancien Régime; un métier. Des hommes*. Crédit Communal, collection Histoire, série in-8, nr. 80 (1990) p. 7. Ook bij Groessens (1994) en anderen vinden we dergelijke opmerkingen.
16. Zie publicaties als het *Restauratievademecum*, de losse bijdragen hierbij etc. De meeste publicaties over natuursteen in Nederland zijn vanuit Monumentenzorg uitgegeven.
17. Zie over zwart marmer van Mazy P. Dumon, 'Quelques observations sur le marbre noir de Mazy (Étage frasnien)'. In: *Bulletin de la société belge de géologie, de paléontologie et d'hydrologie*, T. XLIII (1993), pp. 236-284.
18. Zie over Doornikse steen J. Westerman, 'Zwart marmer uit Doornik', *Madoc; tijdschrift over de middeleeuwen*, 12 (1998), 1, pp. 33-42. Meer uitgebreid over Doornikse steen: L. Nys, *La pierre de Tournai. Son exploitation et son usage aux XIIIe, XIVe et XVe siècles*, Tournai etc. 1993.
19. In geen van de voorbeelden is zoals gezegd sprake van een metamorf gesteente, zoals dit bij alle petrologisch 'echte' marmers wel het geval is, maar van een eenvoudig afzettingsgesteente. Zie hierover ook: *Natuursteenbedrijf; kijk op natuursteen*, een uitgave van het Bedrijfschap Natuursteenbedrijf, voorlichtingscentrum natuursteen, Rijswijk 1998, pp. 43-47.
20. Cnudde e.a. 1987, p. 25.
21. R. Nijs, G. De Geyter, *Geologie en petrografie van inheemse natuurlijke bouwstenen in onze historische monumenten*. Gent, 1985, p. 11. Nota's bij de Vrije Cursus. Universiteit Gent. Laboratorium voor Mineralogie, Petrografie en Micropedologie.
22. Ibidem.
23. In het verleden zijn de rode marmers ook wel aangeduid als 'Rouges des Flandres'. Zie ook E. Groessens, 'L'industrie du marbre en Belgique', *Mém. Inst. géol. Univ. Louvain*. XXXI (1981), pp. 219-253. Over de rode marmers met name pp. 243-247.
24. Hiervoor zij verwezen naar Groessens 1981.
25. Het feit dat Naamse steen in verschillende kwaliteiten voorkomt en zowel voor waterbouw als voor grafmonumenten is toegepast, bemoeilijkt de categorisering. Dumon 1933, p. 239 schrijft abusievelijk dat ondergrondse winning pas sinds 1859 plaatsvond. Op afbeeldingen van generaal de Howen, uit ca. 1820, is reeds ondergrondse winning te zien. Zie J.-J. Heirwegh, J.-L. Van Belle, *De la Carrière au Chantier*, Braine-le-Château 2000, m.n. afb. 28, 29 en 31.
26. Cnudde e.a. 1987, p. 24.
27. Hierbij dient te worden aangetekend dat de grijs-zwarte Saint-Anne in feite veel dichterbij de rode en grijze marmers van Philippeville ligt, dan bij dan bij de zwarte marmers. De genoemde literatuur is niet uitputtend. Zie voor overige informatie bijvoorbeeld L. Courajod, 'L'Exportation des pierres noires de Dinant. Saint Wulfran d'Abbeville'. *Leçons professées à l'école de Louvre*, T. II (1901), pp. 605-615 en P. den Dooven, 'Histoire de la Marbrière antique de Theux et des Tombeaux de la famille De la Marck dans l'Eifel', *Bulletin de la société Vervétoise d'Archéologie et d'Histoire*, Vol LIII (1966), pp. 5-47. De steen van Theux werd met name in de zestiende en zeventiende eeuw veel gebruikt. Ook verder naar het westen, tussen Doornik en Ath, is met name in de achttiende en negentiende eeuw bij Basicles zwart marmer gewonnen, met name voor grafzerken.
28. Gekleurd marmer is niet harder dan andere kalksteensoorten. Vergelijken we de druksterkte van rood marmer (125-166 kg p. cm²) met die van Petit Granit (129,2 kg p. cm²), Calcaire de Meuse (130 kg p. cm²), Pierre de Vinalmont (100-160 kg p. cm²) en Doornikse steen (112 kg p. cm²), dan zien we dat hier geen conclusies aan te verbinden zijn.
29. Marmer werd ook gezaagd, evenals andere steensoorten. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de rekeningen van de Dom van Utrecht, waar in 1487 een grote steen saghe werd aangekocht. H. Janse, *Van Aaks tot Zwei*, 's-Gravenhage 1998, pp. 26-27.
30. R. Lamy, *Le travail du Marbre*, Rance 1979.
31. Slinger 1980, p. 53.
32. N. Leveque, *Ik was een polijstster*, Rance 1981, p. 11. De techniek zoals die is beschreven werd aan het begin van de twintigste eeuw toegepast. Zie ook Slinger 1980, p. 53.
33. Zie Van Iterson 1963.
34. Zie over dit begrip Van Belle 1990 en Nys 1993.
35. Van Iterson 1963, p. 84.
36. Ibidem, p. 86.
37. Ibidem, pp. 86-88.
38. *Musée national du marbre à Rance (commune de Sivry-Rance). Guide du visiteur*, 3e ed. 1988, p. 1.

39. Zie over de verschillende geologische samenstellingen van het marmer van Rance J.P. Biron e.a., 'Le trou de Versailles ou carrière à Roc de Rance', *Bulletin de la Société belge de Géologie*, T. 92, Bruxelles 1983, fasc. 4, pp. 317-336.
40. E. Groessens, 'La diffusion du marbre de Rance en France', *117e congr. nat. Soc. Sav. Clermont-Ferrand 1992*, pp. 193-211, pp. 199-200, *2e coll. Carrières et Constructions*.
41. Ibidem, pp. 200-201.
42. In de literatuur stonden zij tot die tijd bekend als Doornikse steen. Zie F. Anderson en E. Groessens, 'The black altars of Nehalennia', *Oudheidkundige mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, 76 (1996), pp. 129-137.
43. Groessens 1994, p. 84.
44. Ibidem, p. 76.
45. F. Courtoy, 'Le travail et le commerce de la pierre à Namur avant 1500', *Namurcum* XXI (1946), 2, pp. 17-29, p. 24.
46. Groessens 1994, p. 76.
47. Ook in de Noordelijke Nederlanden zijn hier voorbeelden van bekend. Zie ook E. Groessens, 'Le marbre noir', *Boiseries et Marbres sculptés en Namurois*, Namur 1997, pp. 67-74, p. 69.
48. ... il y a des roches et carrières d'autre belles pierres, propres à bâtir et mettre en oeuvre, et par ainsi ce lieu n'a faulte de bons marchands et iceulx riches, lesquels trafiquent par tout. Geciteerd bij Groessens 1994, p. 78.
49. Denk bijvoorbeeld aan oxalen, altaren etc. in Ledesteen, mergel, Naamse steen, Baumberger steen etc.
50. Ook hierbij is weer een greep gedaan uit de bestaande literatuur. Zie voor aanvullingen M. Devigne, 'Les frères Jean, Guillaume et Nicolas de Wespin. Dits Tabaguet et tabachetti, sculpteurs Dinantais (XVIe et XVIIe siècles). In: *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, T. 29 (1920), pp. 97-135. Idem, vervolg in T. 31 (1922), pp. 5-22, J. Yernaux, 'L'Atelier italo-liégeois des Palardins et des Fiacres, sculpteurs aux XVIe et XVIIe siècles', *Annuaire de la Commission communale de l'histoire de l'ancien Pays de Liège*, 4 (1935-1936), pp. 268-292, J. Moret, 'Henri de Borset & Thomas Tollet. Sculpteurs liégeois du XVIe siècle. Leurs travaux dans la cathédrale de Nevers', *Bulletin de l'institut archéologique liégeois*, T. XLVIII (1923), pp. 85-134 en J. Yernaux, 'A propos l'atelier Palardin-Fiacre à Liège au XVIe siècle'. In: *La vie Wallonne*, T. XXIII (1949), pp. 133-135.
51. Bijvoorbeeld in de St.-Stevenskerk te Nijmegen, de St.-Joriskerk te Amersfoort of de N.H. Kerk te Baarn.
52. Zie: F. Courtoy, 'Ateliers de sculpture wallonne', *Namurcum*, XI (1925), nr. 4, pp. 59-62.
53. De tombe moest worden geplaatst in Bergen. De leveringstijd zou maximaal één jaar bedragen. Het vervoer en het plaatsen van het stuk kwam voor rekening en risico van De Loyers. De overeengekomen prijs bedroeg 170 Carolusguldens. Twintig gulden zouden direct worden betaald, de rest in vier termijnen, te weten wanneer de steen uit de groeve zou zijn gehaald en begonnen zou zijn met de bewerking. De tweede termijn volgde drie maanden later, de derde termijn nog eens drie maanden later en de laatste termijn nadat de tombe volgens het ontwerp naar volle tevredenheid op zijn plaats zou zijn gezet. F. Courtoy, 'Jean de Loyers, tombier dinantais', *Namurcum*, VI (1929), nr. 4, pp. 61-62.
54. Zie hierover J.-L. Van Belle, 'Aspects économiques et sociaux de l'exploitation d'une carrière namuroise à la fin du XVIIe siècle', *Annales de la société archéologique de Namur*, 63 (1983), pp. 96-113. Zie ook Van Belle 1990, hoofdstuk IV. Ook het aantal werklieden in de groeve was afhankelijk van het aantal rocteurs. De verhouding rond Namen bedroeg circa 1:3,5, terwijl dit rond Feluy het dubbele was.
55. F. Courtoy, 'Les Nonon, marbriers dinantais', *Namurcum*, T. 26 (1952), pp. 24-27, p. 25.
56. Ibidem.
57. Ibidem, p. 26.
58. Ibidem.
59. Lodewijk van Boghem of van Bueghem was een telg uit een bekende steenhouwers- en -handelsfamilie. Lodewijk leverde onder andere steen voor de Onze Lieve Vrouwekerk te Antwerpen, de Sint Jan te 's-Hertogenbosch, het hof van Nassau en het Broodhuis te Brussel. Voor Margaretha van Oostenrijk bouwde hij de Sint-Nicolaaskerk te Brou. Janse, De Vries 1991, p. 34.
60. Courtoy 1952, p. 27.
61. J. Steppe, *Het koordoksaal in de Nederlanden*. Brussel, 1952, p. 216. en R. Didier, 'Les oeuvres du sculpteur Jacques Du Broeucq', *Jacques Du Broeucq: sculpteur et architecte de la Renaissance*. Mons, 1985, pp. 31-103. M.n. pp. 43-46.
62. Uit de rekening van 't Brugsche Vrije (Brugge, rijksarchief, fonds van 't Brugsche Vrije, nr. 305.). Overgenomen uit R.A. Parmentier, *Documenten betreffende Brugsche steenhouwers uit de 16e eeuw*. Brugge 1948, p. 89, n. 71.
63. Op 13 juli 1570 sloot Johan Michon (Jan Misson) een contract af voor het leveren van het steenwerk van een sluis te Steenberg in Cruisland (bij Willemstad). Het bestek van het te leveren werk was opgesteld in het Nederlands en het Frans. Men kan er dus vanuit gaan dat het werk is aanbesteed onder verschillende mogelijke aannemers. Dit blijkt ook wel uit het feit dat Misson wordt genoemd als wesende den minsten ende leechsten innesetter over de levering van den blauwen orduijnsteen. Zie: Andries Vierlingh, *Tractaet van Dyckagie*. Uitgegeven door J. de Hullu en A.G. Verhoeven, 's-Gravenhage 1920, pp. 226-230. Het ging hierbij om een leverantie van 5900 voet.
64. Vierlingh 1920, pp. 240-248.
65. Vriendelijke mededeling Prof.dr. Krista De Jonge, 13 april 1999.
66. K. De Jonge e.a., 'Building Policy and Urbanisation during the Reign of the Archdukes: the Court and its Architects', W. Thomas, L. Duerloo (ed.), *Albert & Isabella (1598-1621)*, Brussel etc. 1998, pp. 191-219.
67. Ibidem, p. 195. Gegevens afkomstig uit Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer 27502 e.v.
68. Zie over deze steenhandelsfamilie G. van Tussenbroek, 'Das Netzwerk von Steinmetzen als Bauinstrument', G. Bers, C. Dooze (Hrsg.), *Italianische Renaissancebaukunst an Schelde, Maas und Niederrhein: Stadtanlagen - Zivilbauten - Wehranlagen*. Tagungshandbuch 2. Jülicher Pasqualini-Symposium vom 18. bis 21. Juni 1998 in Jülich, Jülich 1999, pp. 531-546. In mijn nog te verschijnen proefschrift zal ik aan deze familie ruime aandacht schenken. G. van Tussenbroek, *Bouwen voor stad en land: overzicht van het handelsnetwerk van de aannemersfamilie Van Neurenberg in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden (1480-1640)*. Utrecht 2001.
69. Algemeen Koninklijk Archief te Brussel, Audientie 1235 'sculptures'. In dit document wordt expliciet gezegd dat Coenraad van Neurenberg is gestorven. Gesproken wordt van het feit dat de plaats vacant par le trespas de Coenraet van Nurenberge is. Dit wordt door het andere document bevestigd, waar gesproken wordt par la mort etc. Met dank aan Prof.dr. Krista De Jonge.
70. P. Vanaise, 'Note concernant le marbre de Dinant fourni par Jean Noël et Nicolas Duchesnoy aux sculpteurs parisiens Lheureux et Autrot à la fin du XVIe siècle', *Namurcum*, 41 (1966), pp. 8-16, pp. 8-9.
71. F. Courtoy, 'Les arts industriels à Dinant au début du dix-septième siècle', *Annales de la soc.arch. de Namur*, 34 (1920), pp. 217-253, p. 220.
72. Vanaise 1966, p. 10.
73. Ibidem, p. 14.
74. Courtoy 1920, p. 227.
75. A. Huysmans, *Cornelis Floris, 1514-1575. Beelhouwer, architect, ontwerper*, Brussel 1996, p. 71.

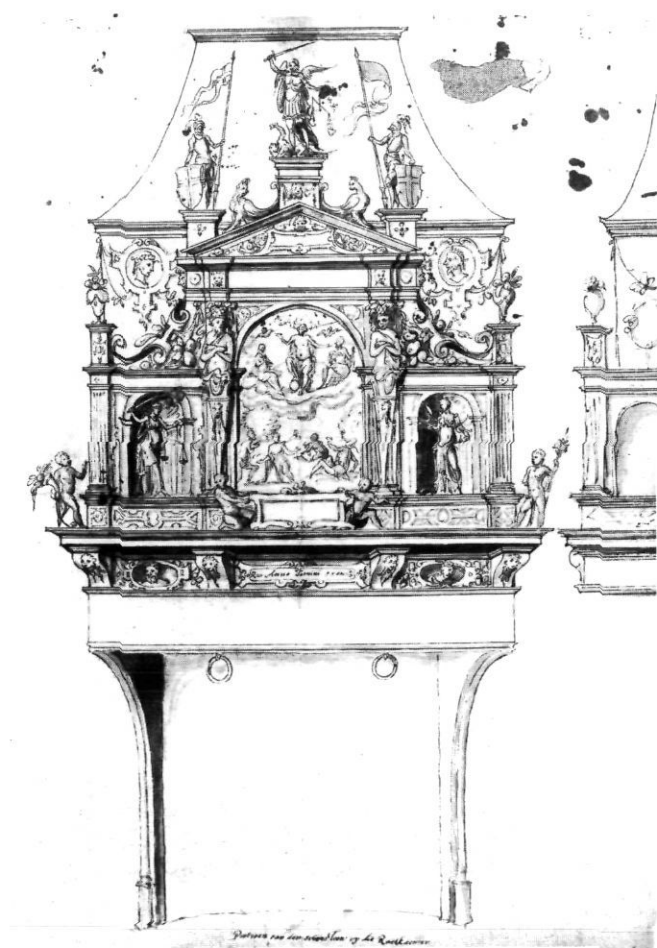
76. Ibidem, pp. 137-141.
77. Gegevens gebaseerd op de catalogus van Huysmans 1996 pp. 259-261. Slechts die sculpturen waar materiaalgebruik van bekend is, zijn in de tabel verwerkt.
78. Dit betekent overigens niet dat in de zestiende eeuw geen Carraramarmer in de zuidelijke Nederlanden zou zijn toegepast. Een voorbeeld van een vroege marmertoepassing is de fontein in de tuin van het kasteel te Boussu, een schouw en een deurkozijn, die recentelijk zijn teruggevonden (ca. 1533). Het marmer kwam waarschijnlijk van Genua en is in Antwerpen gelost. Later heeft zich ook in Italië een verschuiving tussen de exporthavens voorgedaan, en heeft Livorno de rol van Genua overgenomen. Zie over Italiaans marmer in Boussu: Krista De Jonge (dir.), *Le château de Boussu*, Namur, 1998, pp. 138-141 en p. 148. *Études et Documents, série Monuments et Sites* 8
79. Huysmans 1996, pp. 245-246.
80. R. Adriaenssens, 'Sur l'hôtel de ville d'Anvers et les apports des carrières wallonnes dans son édification', *Bulletin de la Commission royale des Monuments et des Sites*, T. 9 (1980), pp. 125-141.
81. Ibidem, pp. 125-127.
82. Mido was waarschijnlijk een naaste verwant van Nicolas Mydo, een steenhouwer uit Ecaussinnes, die op 13 augustus 1544 poorter van Antwerpen was geworden.
83. Ibidem, p. 128.
84. Ibidem.
85. Ibidem, pp. 129-130.
86. Details bij ibidem, pp. 135-139.
87. Het ging om drie wagens die 76,5 voet steen brachten. Ibidem, pp. 131-133.
88. Ibidem, pp. 133-134.
89. Het ging onder andere om acht hele en twee halve zuilen met kapitelen en basementen, zes hele en een halve zuil zonder basementen en kapitelen, 25 balusters van vier gulden elk, twee grote pilasters à 27 gulden, twee pilasters voor de Staetenkamer voor twaalf gulden per stuk en een aantal schouwonderdelen. Het totale bedrag hiervoor bedroeg 2400 gulden. Laurin de Fier heeft het werk niet meer voltooid gezien. Bij de eindafrekening was hij reeds overleden en werd zijn aandeel uitbetaald aan zijn weduwe, Symone de Boulan.
90. Ook Johan Tonnoy was bij deze levering betrokken. Janse, De Vries 1991, p. 35. Geven in noot: Stadsarchief Antwerpen, privilegekamer 2200, brief van Coenraad van Neurenberg aan Insolvente Boedelkamer. En: SAA, Insolvente Boedelkamer 1562.
91. SAD, REG 9/g? ora 1619 inv.nr. 760. fol 30vs en 31.; SAA, 1619, 8 april na 435-194 en na 461-116, not. P. Matijisz.
92. Zie L.F. Genicot e.a., *Les Jésuites à Namur 1610-1773; Mélanges d'histoire et d'art publiés à l'occasion des anniversaires ignatiens*. Namur 1991. De kerk, die werd gebouwd tussen 1621 en 1645, was ontworpen door Pierre Huyssens. Hij ontwierp ook het plan voor de marmeren vloer van de kerk. Wie verantwoordelijk is geweest voor de marmerleveranties is niet bekend. Met dank aan dr. Th. Coomans.
93. H. De Nijn e.a. (red.), *Lucas Faydherbe 1617-1697; Mechels beeldhouwer en architect*, Mechelen 1997, Catalogusdeel.
94. K. De Jonge, A. De Vos, e.a., 'Lucas Faydherbe als architect', *De Nijn* 1997, pp. 70-122, p. 84.
95. Duchesne getuigt dat de steen die hij heeft geleverd *est pierre de touche, et du fin que se peut trouver comme aussy de celle qu'il est accoustume delivrer, est quil ait livré pour les ouvrages est autels le plus ouvrieux de ces pays, et nommement aux peres Jesuites de Bruxelles, Anvers, Bruges, Duinkerke et de ceste ville* [Mechelen]. Zie voor de processtukken S. van Riet, 'Lucas Faydherbe als beeldhouwer en altaarbouwer. Nieuwe gegevens en documenten', *Jaarboek Koninklijk Museum voor schone kunsten Antwerpen*. (1996). pp. 141-225. M.n. pp. 210-219.
96. De Jonge 1997, p. 112.
97. F. Courtoy, 'Les Duchesne; tailleurs de pierres et marbriers namurois'. In: *Annales de la société archéologique de Namur*. XXIII (1938). pp. 285-298. pp. 288-289.
98. Ibidem, p. 290. Henry leverde ook steen voor een altaar in de Jezuitenkerk te Namen. Ferdinand Courtoy, *L'Ancienne Église des Jésuites de Namur*. Namur, 1938. p. 56.
99. Ik zal hier in mijn proefschrift dieper op ingaan.
100. Te denken valt hierbij aan de families Van Neurenberg, Lambillon en Willemot. Ook een ijzergietersfamilie als De Geer kwam in deze jaren naar Dordrecht.
101. Zie C. Willemijn Fock, 'Werkelijkheid of schijn. Het beeld van het Hollandse interieur in de zeventiende-eeuwse genreschilderkunst'. In: *Oud Holland* 112 (1998) 4. pp. 187-247. Uit deze studie blijkt dat het door de Fransman geschetste beeld overtrokken was. p. 194.
102. Zie M. Kiene, 'Zur Planungsgeschichte der kölnen Rathausvorhalle'. In: *Wallraf-Richartz-Jahrbuch; westdeutsches Jahrbuch für Kunstgeschichte*. Band LII (1991), pp. 127-156. p. 133. Een vroeg voorbeeld van gekleurd marmer in het noorden treffen we aan in de Cunerakerk te Rhenen. Hier zijn de zuilen van het oksaal uitgevoerd in rood marmer.
103. Scholten 1993, p. 199.
104. E.F. Kossman, 'Hendrick de Keyser als uitvinder'. In: *Oud Holland*. 46 (1929). pp. 284-288. p. 287.
105. E.F. Kossman, 'Hendrik de Keyser als uitvinder'. In: *Oud Holland* 46 (1929), pp. 284-288. In 1628 vroeg Cornelis Jansz van der Graeff eveneens een patent op imitatiemarmer aan, in 1646 herhaald, nu samen met Cornelis Ariensz Mol en Abraham de Cooge. Zie Scholten 1993, p. 210, n. 20.
106. De twee partijen waren Daniel van Delft, een zoon van Dirck, en Willem Claesz 't Kindt.
107. Geciteerd bij Scholten 1993, p. 208.
108. Zie onder andere P. Buschman, 'Het oksaal van 's-Hertogenbosch'. In: *Onze Kunst* 17 (1918) dl. 34. pp. 1-35. Ch. Avery, 'The Roodloft from Hertogenbosch'. In: *The Victoria & Albert Yearbook*. 1969. pp. 1-27 [overdruk]. E. Neurdenburg, 'Het oxaal van de St Janskerk te 's-Hertogenbosch en Nicholas Stone'. In: *Bulletin KNOB* (1938). pp. 38-44. Zie ook Steppe 1952, pp. 279-286.
109. M. Westermann, 'A Monument for Roma Belgica; functions of the oxaal at 's-Hertogenbosch'. In: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 1994*. Deel 45. Zwolle, 1994. pp. 383-446. p. 389.
110. Steppe 1952, pp. 274-275. n. 34.
111. De leverantie van marmer voor het herstel van het stadhuis van Antwerpen door Van Neurenberg betrof eveneens steen van Agimont.
112. Zie voor details Buschman 1918, pp. 30-32.
113. J.Z. Kannegieter, 'Het St-Jansbeeld van het Bossche oxaal'. In: *Oud-Holland*. LIX (1942). pp. 110-111.
114. Zie ook Steppe 1952, pp. 284-285 en Neurdenburg 1938. Op de kunsthistorische aspecten van het oksaal zal hier niet dieper worden ingegaan.
115. W. Bergé, 'Het voormalige hoogaltaar in de Sint Jan'. In: A.M. Koldewey (red.), *In Buscoducis, bijdragen*. Maarssen etc., 1990. pp. 439-463. p. 440.
116. Ibidem, p. 441 e.v.
117. Ibidem, p. 443.
118. Westermann 1994, pp. 393-394.
119. Zie over de protestantse kerkenbouw ook J. Snaet, 'De eerste protestantse tempels in de Nederlanden; een onderzoek naar vorm en perceptie'. In: *Bulletin KNOB* 98 (1999) 2. pp. 45-58.
120. Soms wordt dit ook gesuggereerd met de afwerking. Zo zijn de scheibogen van de Zuiderkerk gemaakt van blokken Naamse steen, die later in zandsteenkleur zijn geschilderd.
121. Courtoy 1920, pp. 236-237.
122. Zie W. Kramer, *De Noorderkerk te Amsterdam*, Zwolle 1998, m.n. pp. 50-51.

123. R. Meischke, 'Het Amsterdamse fabrieksambt van 1595-1625'. In: *Bulletin KNOB* 93(1994)3. pp. 100-122, p. 113. Zie ook I.H. van Eeghen, 'Raadsels bij het restaureren', *Amstelodamum* 65 (1978), p. 120-125, p. 123 en H.J. Zantkuijl, 'Oudezijds Voorbrugwal 127', *Amstelodamum*, 67(1980), p. 7-12.
124. Willemijn Fock 1998.
125. Ibidem, p. 195-196.
126. Zie over Sautijn ook Scholten 1993.
127. Pieter Vlaardingebroek, 'Adriaen Dortsman en Jan Six; Architectuur en interieurs van Dortsman aan de hand van Herengracht 619', *Bulletin KNOB*, 95 (1996), pp. 149-169. Met name p. 161 en bijlage II.
128. Willemijn Fock 1998, pp. 195-196.
129. Koen Ottenheim, *Philips Vingboons (1607-1678) architect*, Zutphen 1989.
130. Willemijn Fock 1998, pp. 200-201.
131. Joop van Schaik, 'De bouwhistorie van het Huis te Linschoten', *Bulletin KNOB* 98(1999), pp. 141-151, p. 144.
132. Zie over schouwen: H.J. Zantkuijl, *Bouwen in Amsterdam: het woonhuis in de stad*. Afl. 37. 'De warmte beschouwd'. Amsterdam, 1982.
133. Zie hierover Koen Ottenheim, 'Van Bouw-lust soo beseten. Frederik Hendrik en de bouwkunst.', M. Keblusek, J. Zijlans (red.), *Vorstelijk vertoon aan het hof van Frederik Hendrik en Amalia*. Zwolle etc. 1997, pp. 105-125.
134. ... betaelt aen Guillaum van Nore burch mr. steenhouwer, ende cooper tot Dordrecht, de somme van elff hondert ponden artois, voor drie paer marbere posten, bij hem aen Sijn Vorstel. Gen. huijs te Honselerdijck geleverd. D.F. Slothouwer, *De paleizen van Frederik Hendrik*, Leiden 1946, p. 261.
135. ... betaelt aen Guillaume van Norenb., coopman van steen ende mr. steenhouwer te Dordrecht de somme van acht duysent veertienden ponden tien schellingen artois, over soo veele den selven van Sijne Furst. Doorluchticheijt, was competerende, over marber ende hartsteenwerck bij hem aen schoorsteenmantels vloeren, lijsten &c aent gebou vant huijs te Honsholredijck inde jaren XVIC sessentwintich XVIC sevenentwintich XVIC achtentwintich XVIC negentwintich, XVIC dertich ende XVIC eenendertich geleverd [...]. Ibidem, p. 262.
136. Ibidem, p. 265.
137. Ibidem, p. 273.
138. Ibidem, p. 274.
139. Ibidem, p. 291.
140. Ibidem, p. 292.
141. Ibidem.
142. Ibidem, pp. 293, 296, 297. Willemijn Fock 1998, n. 82 meldt dat er nog meer marmeren vloeren voor Ter Nieuburg worden geleverd, die Slothouwer niet heeft gepubliceerd. Verkopers zijn in dit geval Pieter Ockers en Willem II van Neurenberg.
143. Slothouwer 1946, p. 292.
144. Ibidem, p. 297.
145. Ibidem, p. 298.
146. Zie hierover M.C. Engels, 'Dutch traders in Livorno at the Beginning of the Seventeenth Century. The Company of Joris Jansen and Bernard van den Broecke'. C. Lesger, L. Noordegraaf (red.), *Entrepreneurs and entrepreneurship in early modern times: Merchants and Industrialists within the Orbit of the Dutch Staple Market*, Den Haag 1995, pp. 63-77. Hollandse Historische Reeks XXIV.
147. Ook in de zeventiende eeuw werd marmer naar het Oostzeegebied geëxporteerd. Zie bijvoorbeeld toepassingen in het grafmonument voor Eric Soop van Biurum en Anna Posse in de kathedraal te Skara (Zweden) door Pieter de Keyser of diens altaar in de Drievuldigheidskerk te Kristianstad. Zie E. Neurdenburg, *De zeventiende eeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden: Hendrick de Keyser, Artus Quellinus, Rombout Verhulst en tijdgenooten*, Amsterdam 1948, Hoofdstuk VIII.
148. Willemijn Fock 1998, p. 194. De marmeren galerij van de Frederiksborg staat weergegeven in plaat XLII van de *Architectura Moderna*. Het ontwerp hiervan werd geleverd door Hans van Steenwinckel de Jonge, die sinds december 1619 koninklijk architect van Christiaan IV van Denemarken was. De sculptuur werd verzorgd door Hendrick de Keyser.
149. Willemijn Fock 1998, p. 194. Waarvoor de leverantie bestemd was, is niet bekend.
150. Voor het beschikbaarstellen van gegevens uit het Notarieel Archief (NA) te Amsterdam gaat dank uit naar Ruud Koopman (Zaandam). Gemeente Archief Amsterdam (GAA), NA 691-421 (13). Not. J. Warnarts. Van Neurenberg lijkt voor de witte (= Italiaanse) marmer als tussenhandelaar te zijn opgetreden.
151. GAA, NA 691 B-1256 (47).
152. GAA, NA 691 B-1257.
153. Ibidem. Hierboven zijn niet alle bekende exporten van marmers vermeld. Zo leverde Pieter Adriaensz van Delft in 1633 een epitaaf voor de koopman Johan Füchtling in Lübeck. (Scholten 1993, n. 26.). Langs de Oostzee, in de Hanzesteden treffen we een groot aantal werken van Hollandse steenleveranciers, beeldhouwers etc. aan. Te denken valt bijvoorbeeld aan het werk van de Van Steenwinkels, de marmeren galerij op de Frederiksborg en de bouwactiviteiten van handelaren in de Republiek, die zich voor langere tijd in Scandinavië vestigden. Zie hierover D.F. Slothouwer, *Bouwkunst er Nederlandsche renaissance in Denemarken*, Amsterdam 1924 en J. Roding, *Christiaan IV van Denemarken (1588-1648): architectuur en stedenbouw van een Luthers vorst*, Alkmaar, 1991.
154. GAA, NA 691 B - 889 (2). Notaris J. Warnarts. Lorenz Pietersz. Sweijs leverde in 1620 het altaar voor de Drievuldigheidskerk van Christianstad, voor Christiaan IV van Denemarken, mogelijk uit de werkplaats van Hendrick de Keyser. Sweijs bemiddelde vaker tussen De Keyser en Christiaan IV. Zie Roding, 1991, p. 94.
155. Scholten 1993, p. 207.
156. Een zus van Coenraad IV, Anna van Neurenberg, was met hem getrouwd.
157. Ook met de families Lambillon, Trip en De Geer onderhield de familie Van Neurenberg nauwe banden.
158. In mijn proefschrift zal ik dieper ingaan op de prijsverhoudingen tussen verschillende natuursteensoorten en de problematiek bij het berekenen hiervan.
159. Horatius, Epodi, 1, 18, 73. *Intra marmoreum venerandi limen amici*.
160. Jongste 1995, p. 17.
161. Ibidem, p. 91.
162. K.A. Ottenheim, 'Huygens en de classicistische architectuurtheorie', F.R.E. Blom, H.G. Bruin en K.A. Ottenheim, *Domus. Het huis van Constantijn Huygens in Den Haag*, Zutphen 1999, pp. 87-111, p. 101.
163. J.A. Worp (red.), *De gedichten van Constantijn Huygens*, 9 delen, Groningen 1892-1899, deel 5, p. 25. Zie ook Ottenheim 1999, p. 101. Ook Karel van Mander en Simon Stevin hadden zich negatief uitgelaten over dergelijke overdaad.
164. *Architectura Moderna ofte Bouwinge van onsen tyt etc.* Amsterdam, 1631. nr. XXXIX.
165. P. Bor, *Nederlandsche Oorloghen*, Amsterdam 1621, Boek 18.
166. Zie Hans Vlieghe, *Flemish Art and Architecture*, 1998, p. 258.

Jelis Knijff en Jelis Jelissen, kistenmaker in Zwolle en beeldsnijder te Kampen

Dirk J. de Vries

Het Zwolse Gemeente Archief bezit een uit 1560 daterend ontwerp van een schouw bestemd voor de raadzaal in het stadhuis (afb. 1).¹ Tot uitvoering in deze vorm is het nooit gekomen. Het ontwerp bleef anoniem, hoewel Erwin Panofsky in 1959 een toeschrijvingspoging deed.²

Afb. 1. Patroon van den schorsteen op die Raetkamer - Anno domini 1560- voor de raadzaal in het stadhuis van Zwolle, inkttekening toe te schrijven aan mr. Jelis Jelissen uit Kampen (Gemeente Archief Zwolle, foto Th.J. de Vries)

De tekening van de schouw is één van de oudste, bewaard gebleven ontwerpen van een interieurstuk in de Noordelijke Nederlanden.³ De voorstelling past bij een reeks verbeteringen in en aan het oude stadhuis van Zwolle. Het Raadhuis werd samen met het Wijnhuis en de daarachter gelegen Raadstoren en Latijnse School tegen het midden van de 15de eeuw gebouwd.⁴ Zowel van de 15de-eeuwse nieuwbouw als van de aanpassingen in de 16de eeuw zijn vrij complete rekeningen in het archief beschikbaar.⁵ Deze bronnen bevatten echter geen expliciete uitgave voor een *Patroon van den schorsteen op die Raetkamer* zoals onder de tekening geschreven staat. Toch kan uit de posten herleid worden wie er bij de verbeteringen betrokken waren, welk aandeel de in- en uitheemse ambachtslieden hadden en hoe ze in hiërarchie stonden ten opzichte van hun opdrachtgevers. Via zo'n contextuele benadering over een groot aantal jaren is het mogelijk de ontwerper, tevens de beoogde uitvoerder, te introduceren.

Werken aan het Zwolse stadhuis

Vanaf de bouw halverwege de 15de eeuw vindt aan de stedelijke gebouwen jaarlijks onderhoud plaats door lokale timmerlieden, leidekkers en glazeniers. Eén eeuw later ondergaan diverse ruimten van het oude stadhuis echter een meer ingrijpende opknapbeurt. Een en ander leidt zowel tot verbetering van het aanzien als tot vergroting van het comfort. Daarnaast zal rivaliteit met nabijgelegen steden een rol hebben gespeeld. Kampen kreeg namelijk een prestigieus nieuw raadhuis omstreeks 1545, Hasselt volgde in 1550. Zwolle had in de eerste helft van de 16de eeuw een ongelukkige oorlog met Kampen gevoerd (1521), krabbelde na de instelling van het centrale gezag onder Karel V (1528) weer op maar werd geconfronteerd met branden in het klooster Bethlehem (1546) en de aan Michael gewijde hoofdkerk (1548). In 1559 werd de vrede met Frankrijk (Vrede van Le Cateau Cambrésis) afgelezen en Philips II liet zich nadien vervangen door de nieuwe landvoogdes Margaretha, reden voor vreugdevuren: *gecofft uth beueell van schepen ende raidt tot ein bewijs van bleytschap 4 theer tonnen, dair tho 4 q teers, dair tho 3 ribben dairup die tonnen gesat worden, Johan scheltzen und syn huysses dieselue tonnen gehaelt, bereit und up verscheiden plaetzen upgericht und angesteecken*.⁶

In die tijd levert onder anderen Lambert Stuermer Bentheimer zandsteen ter reparatie van de *loiuw* (uitbouw) op de Raadhuistoren. Stadsmetselaar meester Henrick bewerkt

daartoe de blokken samen met o.a. Michiel Bartolssen, een steenhouwer die in 1550 de leiding had bij de nieuwbouw van het stadhuis te Hasselt.⁷ Deze Bartolssen behoort tot een groep ambachtslieden en kunstenaars die waarschijnlijk op verschillende locaties in de Noordelijke Nederlanden werkten aan belangrijke projecten.

Het administratief centrum van de stedelijke boekhouding was de Schrijfkamer waar de cameraars zetelden. De onderkelderde ruimte bevond zich direct achter het Meentehuis in een smalle aanbouw die in de 19de eeuw nog *Secretaris-kamer* heet en pas in 1973 gesloopt is (afb. 2). In 1556 zorgde *Gelis Kniff, kistemaicker*, voor zes nieuwe ramen in die *Schrieffkamer* en kwamen op de lezenaars, *pulteren*, nieuwe planken. In aansluiting hierop zorgde Henrick Janssoen, *glasemacker*, voor acht nieuwe glas-in-loodpanelen waarvoor hij speciaal glas gebruikte, respectievelijk 30 voet *Normandijs* en 26 voet *Borgonis* glas.⁸ Per voet kostte het Normandische glas 5 en het Bourgondische glas 4 Brabantse stuivers. Met het oog op de gewenste lichttoetreding in de kamer kan men zich voorstellen dat het hier om relatief helder glas gaat, zonder de gebruikelijke nogal sterke groene zweem.

Terwijl Jan Euerssen zomer 1559 *grauwen stien* voorbereidt ten behoeve van de Schrijfkamer breekt Jacob Gerssen de ruimte uit.⁹ Meester Ewolt schildert in de zomer acht *vinsters* (luiken) van de kamer groen terwijl meester Henrick begint met de herinrichting en naar Amsterdam reist om daar 600 *blauwe fluirstiene* te kopen om het Meentehuis en de gang voor de Schrijfkamer te plaveien. Ten behoeve van de Schrijfkamer wordt een natuurstenen schouw aanbesteed voor een relatief klein bedrag van 5 daalders: *Item Bistelinx dochter Man anbestadet van synen steen thouwen den schorsteen an die schreiffkamer vor viff enck. daler ende 12 st.b. vor die liste f 6 gg 7 st.*¹⁰ De schoonzoon van Henrick Bissel-inck, een oudere 'klusjesman', levert de natuursteen voor de schouw maar de post meldt niet wie het steenhouderswerk verrichtte. Het ligt echter voor de hand hierbij aan de stadsmetselaar mr. Henrick te denken. Rond de Schrijfkamer gebeurt nog meer: er komen 3 *dubbelde raempten*, kozijnen voor 2½ goudgulden plus tien nieuwe glas-in-lood panelen van mr. Johan Staes, *holdende 106½ voet 5 st.b. f 19 gg 6½ pl.* Voor de Schrijfkamer bevindt zich een *loiue*, een uitbouw of erker waaronder ook twee nieuwe glas-in-lood panelen aangebracht worden.

Afb. 2. Stadhuis Zwolle, zuidelijke aanbouw van het Meentehuis met links daarin de Schrijfkamer die in 1973 gesloopt werd; geheel links op de b.g. de vensters van de raadzaal (foto Th.J. de Vries, circa 1960)

Het is opnieuw *Celis Kniff* die in 1559 de Schrijfkamer van beschot (wagenschot) voorziet en enkele banken plus een portaal vervaardigt.¹¹

Deze werkzaamheden hebben te maken met fijne houtbewerking, met het ambacht van een meubelmaker, in die tijd *kistemaker* genaamd.

Wie was *Jelis Knijff* en wat deed hij nog meer voor de stad Zwolle?

Het vervolg van de rekeningen toont nog andere bezigheden van *Jelis* voor de stad. In de derde maand van het jaar 1560 wordt *Kniff* betaald voor meubelmakerswerk: *twie taeffelen, drie schabellen, 2 sittens, een schabell taefell ende dat beschot by dat cruitzwerck in die schriffcamer*.¹² Het geheel bedraagt circa 19 goudgulden en het is niet eens zeker dat het hier om de voornoemde *Jelis Knijff* gaat. Een jaar later duikt namelijk ene *Albert Knijff* in de rekeningen op. Laatstgenoemde maakt dan een wagenkist, twee nieuwe ramen in het stadhuis en vensterluiken in de keuken van het Mosterthuis.¹³ De voor de hand liggende bloedverwantschap is op grond van het kaartstelsel in het Zwolse archief niet aan te tonen. Voor zover bekend, verricht *Albert Knijff* alleen kistenmakerswerk¹⁴ en heeft hij evenmin een meestertitel. Voorlopig kan hij tot 1578 getraceerd worden in Zwolle, waar hij kennelijk woonde omdat hij onder oorlogsomstandigheden in 1572 twee verkenningen verrichtte voor de stad.¹⁵

In 1563 kan *Jelis Knijff* opnieuw en met zekerheid getraceerd worden in verband met muurkasten in de keuken van het stadhuis; vanaf dit moment zien we dat hij de meester-titel draagt: *mr. Jelis Knijff kistemaker gegeven van die spinde te maicken in die kockene*...¹⁶

In de Michaelskerk laat de stad in 1564 werken aan een Catharina-altaar¹⁷ en aan een nieuw schepengestoelte. *Mr. Henrick* verricht daartoe het nodige grondwerk terwijl *mr. Christofer de kussenwercker* zes nieuwe kussen vervaardigt.¹⁸ Daarna treedt *mr. Jelis* aan: *Item Mr. Jelis knijff hefft angenaemen dat nje gestoelte te maicken int nie schepenen capelle ende sall hebben van ellicken voet 20 st.b. dairup hem betait 21[= 31!] voet f 22 gg 4 st.b.*¹⁹ Twee maanden later volgt de eindafrekening met *mr. Jelis*:

*Item die nje schepen gestoelte is groet 57 voet, van elck voet bethaelt 20 st.b., waarvan bauen ther reeckenschap gebracht 31 voet, rest 26 voet, elck voet als baeuen, it. noch hefft knijff verdient 30 st.b. an sancte Catharinen altaer ende an dat pestileneen huysken int tsamen 19 gg 18 st.b. Item noch knijff bestaet twie spintgens int sittenwerck f 15 st.b.*²⁰ Van dit meubilair bleef helaas niets bewaard. Aan de oostzijde (koor) van de Michaelskerk bevindt zich echter een uitbouw, vóór de restauratie van een verdieping voorzien, die het pestlijdershuisje wordt genoemd. Een eveneens nogal sterk gerestaureerde zandstenen lantaarn heeft een detaillering die in de 16de eeuw zou kunnen passen. In 1565 volgt de aanbesteding van een stadswagen waarbij *die ledders vanden voirss waegen bestaet an m. Elys knijff met een waegen kiste, twie bencken sonder dat ijsjerwerck ende dat snit werck sall hij becostigen f. 9 gg.*²¹

Na het Raadhuis volgt in 1567 het Mosterthuis, het meest zuidelijke pand van het stadhuiscomplex, genoemd naar de laatste particuliere bewoner. *Johan van Benthem* levert het *kruisswerck*, de nieuwe kruisvensters van *Bentheimer zandsteen*,²² waarop *Meister Jelis Knijff* *gemaickt die venster, glaesramen ende doere unde etlich sittenwerck in Mostershuis hem te saemen by den Cameners anbestaet voer 24 Carolus gulden ft. 17 gg. 4 st.b. Item Mr. Johan Staes die glaesen* *gemaickt in Mostershuis in die raemten int voerhuis, dieselue die Cameners hem anbestaet, die voet voer 2 st.b. f 14 gg. 1 st.b. It. Mr. Jasper Schilder in Mostershuis die doeren, vensters ende Raemten groen geverwet, dairan verdient 5 1/2 gg.*²³

Het valt op dat de glas-in-lood panelen in deze tijd niet meer direct (alleen in de bovenste) openingen van de kruisvensters worden geplaatst maar aan de binnenkant, in *raemten*. In de catalogus *Kunst voor de beeldenstorm* brengt men het ontwerp van de schouw in verband met gebrandschilderd glas, eveneens uit Zwolle afkomstig.²⁴ Het ligt voor de hand dit soort prestigieus werk aan de bovengenoemde meester *Johan Staes* toe te schrijven. Zijn opdrachten liggen in dezelfde sfeer als die van *mr. Jelis* en zijn duidelijk exclusiever dan het jaarlijks opstoppen en vernieuwen dat andere lieden voor de stad mogen doen. In deze latere jaren wordt al het werk via aanbesteding aan *mr. Jelis* gegund, hetgeen mede als een blijk van vertrouwen kan worden opgevat (hierop komen we terug). In 1569 volgt het Wijnhuis: *an Eelis knijff bestaet twie raemten upt wijnhuis van een ijder gegeven 2 1/2 gg f 5 gg. waarin 8 glasen*, dat wil zeggen glas-in-loodpanelen aangebracht worden.²⁵ Hieruit volgt een beeld van twee grote kruisvensters, ieder met vier achterzetramen.

In hetzelfde jaar volgt een laatste opdracht, voor zover de rekeningen spreken, voor *Knijff*: *Item Elys Knijff an bestadet eenen nyen stoell inder Schoelen up des Rectoers plaetse mit een pullemt dair voer betaelt 5 1/2 gg.*²⁶ Het moet hier om een lezenaar met een stoel gaan, bestemd voor de rector van de beroemde Latijnse school die achter het Zwolse stadhuis gelegen was. In dat jaar was *mr. Johan van Lingen* rector van de school.²⁷

Het valt op dat de naam van *Jelis Knijff* in de bronnen sterk verschillend wordt gespeld, afwijkender althans dan gemiddeld gebruikelijk binnen ruime taalkundige marges van het lokale middelnederlands. Dit maakt identificatie lastig.

Jelis Knijff staat in Zwolle met regelmaat en gedurende een lange periode in de stedelijke rekeningen vermeld. Het gaat niet over de eerder genoemde uitgaven voor onderdelen van het stadhuis, maar het betreft boetes, opbrengsten uit *koeren*. Van 1531 tot en met 1575 betaalt hij geregeld boetes,²⁸ doorgaans bedragen van één of twee pond. De reden van betaling wordt helaas niet vermeld.²⁹ *Knijff* was burger van Zwolle. Volgens het Burgerregister van die stad verkrijgt *Jelys Knijff* in 1531 namelijk het burgerrecht, waarbij *Georgen van der Nijkercke* borg voor hem staat.³⁰

Ruzie in Kampen

Een andere bron laat weten dat Jelis Knijff op 8 oktober 1543 aanzat in de wijnkelder naast het eerder in dat jaar verbrande raadhuis te Kampen. Waarschijnlijk ten gevolge van een lekende schoorsteen waren op vastenavond van dat jaar de oude, met wagenshot betimmerde raadkamer en de raadhuis-toren volledig uitgebrand.³¹ Diverse ambachtslieden uit Kampen en van buiten de stad waren betrokken bij de herbouw.³² Het werk werd zowel in dagloon als in termijnbetalingen na aanbesteding vergoed, zo ook de inbreng van kistemaker mr. Vrerick. Colijn de Nole, oorspronkelijk afkomstig uit Kamerijk, zou de natuurstenen schouw leveren vanuit zijn woonplaats Utrecht (afb. 3).

Op de bewuste avond van 8 oktober zaten Vrerick en Colijn aan een tafel, samen met Herman Glasemaker, Hendrick van Amedonk, chirurgijn, en *Knijff van Zwolle*. Er ontstond een woordenwisseling en daarop volgde een gevecht. Colijn de Nole getuigt: *Ende soe sie ouer sich woerden hadden van der kunste, sachte mr. Vrederick voersz., hy wolde den gulden passer withangen, daermede hij toenen wolde, meyster toe syne boeuen allen anderen. Ende sachte oick, hy hadde van*

*der stadt warck angenoemen, ende soe veer hij wuste dat hy tselue niet en solde oft muchte vollbrengen, ende een anderen in synen plaetse angenoemen solde worden, soe wolde hy allent en stucken slaen dat hy daer an gewrocht hadde, ende sachte hy wolde der stadt oer warck maicken ende leueren, alst hem gelieuede, want hij hadde Saters [charters] daer inne die stadt sich hadde verbonden ende hy niet.*³³

Wat is hier aan de hand? Deze passage bevat allerlei informatie die thans beter geplaatst en verklaard kan worden dan in eerdere publicaties, nu we weten wie deze Knijff was. Recentelijk constateerde Kolman dat een deel van Vrericks werk inderdaad aangenomen, dus per contract vastgelegd was, maar het meeste daarvan in daghuur uitbetaald werd.³⁴ Het enige contract met hem dat bekend is, werd waarschijnlijk tijdens de uitvoering afgesloten en had betrekking op *vierkant werck*, de banken langs de kant. Doel was het gereedkomen daarvan alsnog te bevorderen via een contractuele binding.³⁵ Andere getuigen meldden dat Vrericks tafelenoten *schamper woorden toespraecken, ende dat Mr. Vrederick daeromme sede: weert saicke dat die heeren van Campen [het stadsbestuur] dat werck twelck zy hem aenbesteedet hadden nyet en solden laeten volbrengen ende by hem volmaecken, soe were vuell verloeren onkosten gedaen, wanttet holt meer gekost hadde toe zaegen. Ende soe hy dat werck vast begonnen hadde, soe verhoefte hy sich tot de heeren van Campen well, dat zy hem dat solden laeten volendigen.*³⁶

Het is denkbaar dat mr. Vrerick ondanks het voorbereidende zaagwerk nog niet aan zijn verplichtingen kon voldoen en dat het stadsbestuur zinde op maatregelen. Door de wijze van opdrachtverlening aan verschillende kunstenaars in daghuur of via kleinere aanbestedingen, werd het risico van in gebreke blijven gespreid. Een andere kistenmaker, meester Zweer, was immers verantwoordelijk voor het maken van de sleutelstukken onder, en het golvende houten tongewelf boven de trekbalken in de raadzaal.³⁷ Zweer ontving daarvoor tenminste 333 herenpond maar beklagde zich toch twee maal over zijn honorering waarop hij totaal 33 herenpond extra bedong. Alleen Colijn de Nole had kennelijk een gunstig contract afgesloten voor het hele project. Het stadsbestuur betaalde hem voor de schouw ten minste 384 herenpond.³⁸

Onder omstandigheden ervoer mr. Vrerick de aanwezigheid van kistenmaker Jelis Knijff waarschijnlijk als een bedreiging, hoewel het gevecht aanvankelijk tussen Herman glasemaker en Vrerick ging. Het lijkt echter geen toeval dat Vrerick, in een poging Herman met een mes te verwonden, juist Knijff in de hand trof, nadat hij eerder tegen zijn tafelenoten had geroepen: *ghy synt verreders, ende ick will by v niet sitten!*

Officieel ging het *vechtsel* tussen M. Vretyck ende M. Knijff van Zwolle, hoewel zowel Colijn de Nole als Henrick van Amedonck en zijn knecht getuigden dat Knijff buiten de woordenwisseling stond. Pas nadat hij gewond was, greep Knijff Colijns *rappier*, die op de bank lag, en ging daarmee Vrerick te lijf, volgens sommigen om zich te verweren. Andere getuigen zagen dat Knijff mr. Vrerick met twee houthouwen ontwapende en hem *myt syn bloote mess rontomme der*

Afb. 3. Schouw van kalksteen (Baumberger ?) in het Raadhuis van Kampen door Colijn de Nole 1543-'45 (foto RDMZ 1993)

taeffelen dreef onder het uitroepen van: *du bouff du salste steruen*.³⁹ Colijn de Nole was duidelijk op de hand van Jelis Knijff. Hij maakte geen bezwaar toen Jelis zijn zwaard greep en noemde hem in zijn getuigenis onschuldig. Toen Colijn probeerde de strijders te scheiden, beet Vrerick hem toe: *wat wilt ghy luesebusch hebben?*⁴⁰

Verder springt in het oog dat alle getuigen Vrerick een 'meester' noemen maar Knijff niet, uitgezonderd in één van de aanheftitels van de protocols. Tevens opvallend is dat er tijdens de ruzie in de wijnkelder ook knechten van de lokale meesters aanwezig waren maar dat zij niet aan dezelfde tafel zaten. Johan getuigt als knecht van chirurgijn mr. Hendrick en Johan Mensen als knecht van meester Vrerick. Hoewel de laatstgenoemde het vergaand voor zijn meester opneemt, veroordeelt de raad mr. Vrerick tot het betalen van de boete die Knijff eerder opgelegd kreeg. Jelis Knijff werd op deze manier recht gedaan.

Jelis Jelissen, beeldsnijder te Kampen

De Zwolse maandrekeningen van 1559 bevatten een post die ons op het spoor van de Kamper Jelis brengt, iemand die de meester-titel draagt en het vak van steenhouwen beheerst:

*Item bestadet mit consent vanden Cameners an M. Gelis bel-deschnider tcampen twee pyliers mit die tortuisen ende bel-den darup toe houwen gecomen vor dat wynhuus om Justitie criminaill darinne thalden, gecostet ft. 25 gg 2 1/2 st. 2 1/2 pl.*⁴¹

Het is vrijwel de laatste uitgave van schepen Wulff van Ittersum, als *timmermeester* in de dertiende maand van 1559 belast met de bouwzaken van de stad. Volgens de huidige tijdrekening heeft de betaling in januari van het jaar 1560 plaatsgevonden, net vóór het nieuwe politieke jaar dat in Zwolle begint op Paulo conversio, dat wil zeggen op 25 januari.⁴²

De genoemde pijlers hebben te maken met rechtspraak die vóór het Wijnhuis in de open lucht bedreven werd. De *belden*, naar verwachting gehouwen voorstellingen zijn denkbaar als bekronende beelden boven op de pijlers of in de vorm van reliefs op de zijvlakken daarvan. Het kan om personificaties gaan, bijvoorbeeld om een voorstelling van Justitia. Met *tortuisen* bedoelt men een inrichting om te pijnigen, wellicht een rekbank of martelboom tussen twee pijlers, omdat het volgens de uitgave niet om een enkelvoudige geselpaal gaat.⁴³ De oudheidminnende Zwolse rechter Th. Heerkens noteerde in de 19de eeuw:

"De stoep van dit gedeelte was door een zwaren ijzeren boom afgesloten en voorts met een bank voorzien alwaar onder den bloten hemel tot genoegzaam het laatst der vorige eeuw voor de uitvoering eener lijfstraf de leden uit de regering zitting namen, en aan den veroordeelden het vonnis door den Secretaris wierdt voorgelesen".⁴⁴ De bijbehorende zitbank wordt eveneens in 1559 gemaakt, gezien een uitgave van 9 Philips guldens voor *benthemer steen gecomen an die sidtstede vor dat winhuis*.⁴⁵ Stadsmetselaar mr. Henrick brengt tien dagen in rekening om de bank te maken. Waarschijnlijk mag mr. Henrick dit recht-toe-recht-aan werk maken, terwijl de *bel-desnider* mr. Jelis uitvoering geeft aan figuratieve onderde-

len. Met de inkorting van het Wijnhuis in 1840 en de latere afbraak van het gebouw, dan wel in een eerder stadium, ging de 16de-eeuwse richtplaats ook verloren.

Timmermeester Henrich van Holte opent de uitgaven van de derde maand in het jaar 1560 met een opmerkelijke post: *Item den stienhouwer van campen uth beuell des raitz geschenct 1 dal[der] ft 1 gg 4 st 5 1/2 pl.*⁴⁶

Het moet hier opnieuw om mr. Jelis uit Kampen gaan, nu echter aangeduid als steenhouwer. Opmerkelijk is dat er geen materialen of arbeidsloon vermeld staan, zoals gebruikelijk in deze rekeningen. Het is een symbolisch bedragje zonder nadere verantwoording. Men kan hierin tevens lezen dat de gebruikelijke bevoegdheid van de timmermeesters (schepe-nen) en cameraars gepasseerd wordt door een opdracht van de raad. Het gaat om een unieke, afwijkende gang van zaken in vergelijking met de gebruikelijke wijze van uitbetalen en aanbesteden.⁴⁷

In de reeks vernieuwingen aan het stadhuis speelt deze Jelis rond 1560 een bijzondere rol omdat het nu om speciaal steenhouwerswerk gaat. Met het bedragje dat de raad hem als *stienhouwer van campen* laat betalen kan bezwaarlijk iets anders bedoeld zijn dan een vergoeding voor het in 1560 gedateerde ontwerp van de schouw ten behoeve van de raads-

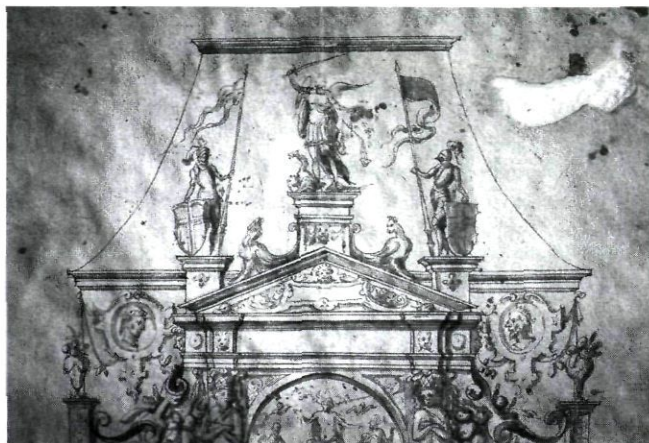
Afb. 4. Raadzaal Zwolle, schoorsteenstuk met Laatste Oordeel van anonieme schilder en lijst uit 1606 van Sweer Kistemaker (foto A.J. van der Wal RDMZ 1970)

zaal. Hoewel de gemeente Zwolle in het bezit kwam van het ontwerp, ging men om onbekende redenen niet over tot de uitvoering. Pas 46 jaar later leverde een nog onbekende schilder een voorstelling van het Laatste Oordeel, gevat in een rijk geornamenteerde houten lijst van Sweer Kistemaker (afb. 4). In de jaarrekening van 1606 staat onder de bijzondere uitgaven vermeld: *Item bet. an den Schilder vor het Oordeel In die Raetcaemer to schilderen 89 gg. 8 st. und an M. Sweer kistemaker vor het peniel und die lysten 50 gg f 139 gg 8 st.*⁴⁸ In tegenstelling tot de maker van de lijst ging het wat de schilder betreft kennelijk om de lokaal bekende kunstschilder. Verdergaand contemporair onderzoek in de Zwolse rekeningen zal naar verwachting een toeschrijving kunnen opleveren.

Beschrijving van het ontwerp

Het ontwerp voor de schouw is getekend op een vel papier van 573 x 415 mm en was vroeger in vieren gevouwen. In dorso staat op één van de kwarten nog vaag te lezen *Van een schoorsteen op de raadskamer*. Dit schrift doet jonger aan dan het onderschrift *Patroen van den schorsteen up die Raetkaemer* op de beeldzijde dat overeen lijkt te komen met de datering in de laagste, centrale cartouche: *Anno domini 1560*. Onder het onderschrift staat enigszins vaag een tekening dat op de contour van een grote komma lijkt; hierin zou ook de dubbele belijning van een hoofdletter J gelezen kunnen worden. Hierna zullen we zien dat deze mr. Jelis in Kampen doorgaans te boek staat als Jelis Jelissen, hetgeen interpretatie van het tekeningje als een signatuur aannemelijk maakt. De voorstelling is getekend in bruinzwarte inkt plus een grijze inkleuring voor accenten en schaduwen die steeds rechts van de brekende lijnen liggen (zie achteromslag). Dit komt overeen met de werkelijke situatie waarbij het licht links door grote, op het zuiden georiënteerde vensters valt (links op afb. 2). Verder valt op dat er een centraal perspectief gehanteerd is om extra diepte aan de voorstelling te geven.

Een uitkragende lijst op consoles draagt een symmetrische, architectonische setting met pilasters en een hoogopgaande middenpartij die door een fries en driehoekig fronton afgesloten wordt. De smallere, flankerende schouderstukken bevatten rondboognissen met daarin beelden van Justitia links (geblinddoekt met zwaard en weegschaal) en Prudentia rechts (voorzien van spiegel en slang). Tussen de twee hermen op de middelste pilasters is onder een rondboog de voorstelling van het Laatste Oordeel te zien. De plasticiteit die de nissen en flankerende personificaties kenmerkt, ontbreekt bij het Laatste Oordeel dat kennelijk bedoeld was als schilderstuk. Op piëdestals boven de hermen, staan achter het fronton ter weerszijden twee geharnaste figuren met vaandels aan hun speren, ieder met het wapen van de stad (afb. 5). De banier van de linker figuur met open vizier toont opnieuw het stadswapen, terwijl de rechter figuur met gesloten vizier een beschaduwde vlag voert. Dit alles staat in het teken van de centrale voorstelling waar de doden op de voorgrond zojuist uit hun graven zijn opgestaan. De uitverkorenen zullen zich

Afb. 5. Detail van het schouwstuk t.b.v. de raadzaal in het stadhuis van Zwolle, Jelis Jelissen 1560 (foto auteur 2000)

ter rechter hand van God de Vader in het licht opstellen en de veroemden aan de andere, donkere kant. De expressie van de naakte putti op de uitkragende lijst lijkt hiermee verband te houden. In de middenas, op een sokkel boven de Opperrechter staat Michael, de schutpatroon van de stad, die evenals Justitia is voorzien van een zwaard en een weegschaal. Het geheel wordt verlucht met rolwerk, cartouches en tondi met koppen, griffioenen, leeuwenmaskers, vruchtbundels en vruchtvazen, etc. Rechts van de frontale schouw is een aanzicht getekend met het rechter zijvlak, zonder weergave van het hoekbeeldje of de hoger opgaande middenpartij.

Enigszins gestileerd zien we onder het ontwerp voor de boezemversiering de 15de-eeuwse, nog altijd aanwezige natuurstenen schouw waarvan het frontplaat in de 20^e eeuw vernieuwd is. De ontwerper van 1560 nam niet de moeite om de drie wapenschildjes en de flankerende blakers uit 1449 af te beelden omdat deze onderdelen niet tot de opdracht behoorden. In raadzaal treft men dikwijls afbeeldingen van het Laatste Oordeel aan omdat er recht werd gesproken. De compositie van het Laatste Oordeel op het ontwerp van 1560 komt aardig overeen met het schilderstuk dat mr. Ernst Maeler leverde in 1545 ter bekroning van mr. Vrericks burgemeestersbank in het stadhuis van Kampen (afb. 6) en die van het schilderij uit 1606 te Zwolle. Ondanks woelingen en reformatie is de geschilderde uitvoering van het thema tot in de 17de eeuw nauwelijks veranderd. Het geschilderde, kleurige effect van beide schilderijen is echter heel anders dan de meer lineaire opzet van het ontwerp uit 1560. Het lijnenspel van de figuren op het ontwerp van 1560 doet denken aan enkele muurschilderingen uit dezelfde tijd en omgeving. Het gaat om kerkelijke decoraties die vlak voor de beeldenstorm van 1566 vervaardigd zijn. Gemeenschappelijk kenmerk is een wat puntige en zwierige lijnsetting. Ook de muurschilderingen lijken lineair van (voor)tekening te zijn, voorzien van beperkte inkleuring. Als eerste moeten de flankerende muurschilderingen genoemd naast een niet meer aanwezig orgel tegen de

noordmuur van de Zwolse Broerenkerk (afb. 7). De voorstellingen dateren uit 1554 en tonen muzen (?) in nissen en architectonische kaders.⁴⁹ Ook de voorstelling van een Maria met kind in het zuidelijke nevenkoor van de Bethlehemkerk te Zwolle heeft een vergelijkbare stijl (afb. 8). De datering van deze schildering zal rond 1550 liggen, kort na de brand die in 1546 woedde in de Bethlehemkerk. Tenslotte wijzen we op de voorstelling van het Laatste Oordeel uit 1549 op de noordmuur van de Lebuinuskerk te Deventer (afb. 9).⁵⁰

Gelet op de beheerste tekenwijze kan men zich afvragen of het ontwerp van de Zwolse schouw niet door een schilder gemaakt kan zijn. Daarvan blijkt echter niets uit de Zwolse rekeningen. Schilders worden rond die tijd alleen betaald voor schilderwerk van hout of steen, hier algemeen aangeduid met *stoffieren*. Alleen voor het ontwerp van nieuwe kussens doet men een beroep op een schilder.⁵¹

Van beeldsnijder Colijn de Nole weten we dat hij in 1553 betaald werd voor het maken van het ontwerp voor een schouw in het Utrechtse stadhuis (zie noot 3). Ernst Maeler zorgde in 1545 voor enig stoffeerwerk van zijn schouw in Kampen. Ook het hoofdgestoelte en de raadsliedenbanken van Meester Vrerick in het Kamper stadhuis zijn voorzien van geschilderde ornamenten. Het is niet bekend of hij ze zelf aanbracht, dan wel dat er een schilder voor ingehuurd werd. Helaas is het effect van die schilderijen goeddeels verloren gegaan (afb. 10).

De oorspronkelijke natuurstenen frontplaat in het Zwolse stadhuis was geschilderd, gezien een oude foto (afb. 11). Het is een aanpassing of modernisering in de trant van de lijst van 1606 maar dit schilderwerk lijkt, net als de kachel, eerder uit

de 19de eeuw te dateren.

Uit dit alles blijkt dat er in de 16de eeuw interacties waren tussen de verschillende ambachten en dat men -ter verhoging van de expressiviteit- niet schuwde van elkaars technieken en vaardigheden gebruik te maken. Dit botste soms met afspraken over beroepsuitoefening, vastgelegd in gildenregels, waarop we later terugkomen.

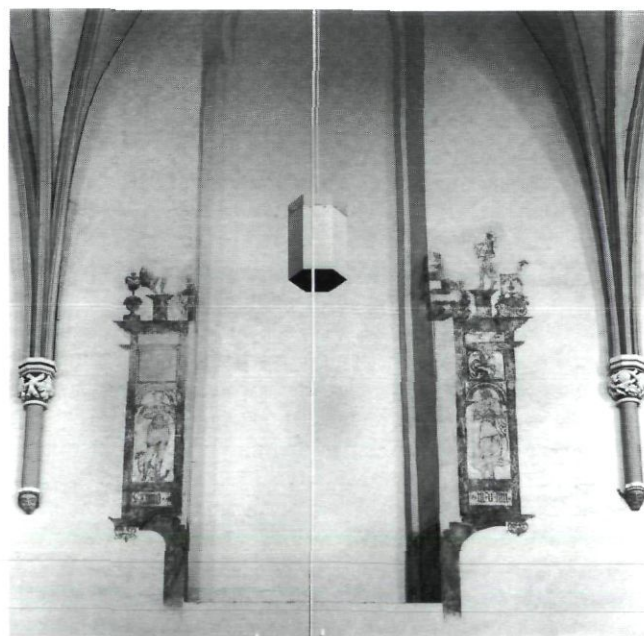
Tenslotte is nog één onderdeel dat niet afgebeeld is op het ontwerp van 1560, namelijk het viertal gietijzeren haardplaten, aangebracht in de schouw van de Zwolse raadzaal (afb. 12). Het zijn twee verschillende voorstellingen, iedere plaat met twee figuren boven elkaar: op de twee middelste platen staat IVSTICIA met zwaard en weegschaal boven de stadspatroon Michael. De buitenste haardplaten tonen boven een voorstelling van een gevleugelde FORTITVDO en daaronder een figuur met kelk (apostel?). Datering en maker zijn (nog) niet bekend maar de combinatie van de stadspatroon en de deugden wijst op een exclusief, 16de-eeuws ontwerp voor deze plaats.

Jelis Jelissen in Kampen

De in Kampen bewaard gebleven lijsten van gildemeesters, ambachtslieden die krachtens hun functie burger van de stad moesten zijn, geven de achternaam van mr. Jelis. Bij het Lucasgilde worden in de jaren 1552 en 1561 namelijk respectievelijk *Jelis Jelisz.* en *Jelys Jelysz bildeznider* genoemd.⁵² Interessant is dat *Jelys Jelyssen* op 26 oktober 1559 tevens genoemd wordt als gildemeester van het metselaarsgilde en volgens een Kamper stedelijke rekening uit 1562 als steenhouwer een stadswapen vervaardigde.⁵³ Deze ogenschijnlijke

Afb. 6. Raadzaal Kampen, gestoelte van de twee schepen die tot burgemeester waren gekozen gemaakt door mr. Vrerick en andere gezellen tussen 1543 en 1545; het Laatste Oordeel leverde Ernst Maeler in 1545 (foto A.J. van der Wal RDMZ 1974)

Afb. 7. Flankerende, geschilderde voorstellingen van muzen (?) in nissen ter plaatse van het orgel tegen de noordmuur van de Broerenkerk in Zwolle, gedateerd 1554 (RDMZ)

tegenstelling in vakrichtingen vindt echter bevestiging in een conflict dat Chris J. Kolman in zijn proefschrift over de organisatie van het bouwen te Kampen vermeldt:

"In maart 1557 spanden de gildemeesters van het metselaarsgilde, te weten Henrick Balmaecker en Tyman van Coesfelt, een geding aan tegen steenhouwer en 'beldesnider' Jelis". Tot die tijd viel het 'subtyl werck' van Jelis onder het ambacht van de beeldhouwers, sinds 1525 verenigd onder het St.-Lucasgilde. Kennelijk begaf hij zich nu ook op het terrein van het metselaarsgilde, hetgeen overeenkomt met de opdrachten van de stad Zwolle in 1559. Jelis wilde echter niet tot het Kamper metselaarsgilde toetreden. De raad oordeelde evenwel dat de meesters van het metselaarsgilde voor elke overtreding de rechtmatige boete mochten innen, zolang hij zich niet als geaccepteerd lid had aangemeld.⁵⁴ Uit het voorgaande moge echter duidelijk zijn dat mr. Jelis toch tot het metselaarsgilde toetrad en het daar zelfs tot gildenmeester schopte in het jaar 1559.

Een soortgelijk conflict deed zich in 1532 voor te Utrecht. Colijn de Nole had zich daar in 1530 gevestigd als steenhouwer⁵⁵ maar werd lid van het zadelaarsgilde waarin schilders en beeldsnijders opgenomen waren. Omdat hij ook beelden in steen vervaardigde, ontstond in 1532 een aanvaring met het Utrechtse steenbikkersgilde. Colijn de Nole weigerde (eveneens) lid van dat gilde te worden en kreeg daarin gelijk. Zowel in Utrecht als in Kampen werden processen gevoerd en getuigen gehoord. Er waren problemen met de acceptatie van ambachtelijk gezien veelzijdige of juist theoretisch geschoolde meesters, mogelijk ook met vaklieden zonder

Afb. 8. Bethleemkerk Zwolle, muurschildering hoog op de oostelijke sluitingsmuur van de zuidbeuk, midden 16de eeuw, thans afgenomen (foto RDMZ 1983)

Afb. 9. Grote- of St. Lebuinuskerk Deventer, Laatste Oordeel uit 1549 op de noordmuur van de noordelijke zijbeuk (foto RDMZ1951)

vaste verblijfplaats. Het verschijnsel van mobiliteit bestond echter in de middeleeuwen al, contrarie de overal geldende eis van burgerschap en gildendwang. De gangbare praktijk toont dat mobiliteit overkomelijk was, ook omdat men voor bepaalde of bijzondere opdrachten dikwijls niet over lokale menskracht beschikte.

In diverse steden ondergingen de gildenbepalingen aanscherping in de 16de eeuw, mogelijk als gevolg van veranderende werkwijzen. Als poort van Overijssel en verzamelplaats van vreemde ambachtslieden werd Kampen met diverse conflicten geconfronteerd, in tegenstelling tot bijvoorbeeld het nabijgelegen Zwolle of Deventer. Als Zwolle in 1537 een meester zoekt voor de alsnog te bouwen lantaarn op de onvoltooide torenromp van de O.L.V. Kerk, betreft men een uit Antwerpen afkomstige mr. Simon Penet in Kampen. Voor een contra-expertise worden Lambert van Noort en Jacob van der Borch uit Utrecht, eveneens via de noordelijke IJsselroute naar Zwolle gevoerd.⁵⁶

De twee laatstgenoemden kregen in Utrecht onenigheid over de interpretatie van de gildenregels die in 1542 resulteerde in een beroemde rechtszaak tussen de voormalige vennoten. De vraag was, of iemand die geen steenhouwer of 'cleynsteker' was en buiten het ambacht opereerde, toch mocht ontwerpen

en de bouw ordineren. Willem van Noort pleitte voor een ruimere benadering, die bijvoorbeeld gelegenheid gaf aan de werkwijze van Italiaanse, militaire architecten. De conservatieve tegenpartij, mr. Jacob van der Borch, kreeg steun via de getuigenis van de Kamper stadbouwmeester Reyner Lambrechts van Delft.⁵⁷

Men kan zich voorstellen dat zittende ambachtslieden in Kampen niet gecharmeerd waren van concurrerende, passerende meesters, zie het gedrag van mr. Vrerick. Toch schuwde de stad Kampen zelf niet mensen als Colijn de Nole (voor de schouw in het raadhuis) en Alexander Pasqualini (vestingwerken) aan te trekken. In Kampen moet een levendig en relatief gunstig klimaat voor reizende kunstenaars/ ambachtslieden geweest zijn. In 1555 verplaatste de Zwolse steenhouwer en handelaar in Bentheimer zandsteen Lambert Stuerman zijn nering naar Kampen.⁵⁸

Uit een ander voorval te Kampen blijkt dat Jelis Jelissen in 1573 reeds gestorven was.⁵⁹ Het gaat dan om een volgend principe, namelijk de vraag of een weduwe van een erkende gildemeester gerechtigd is om opdrachten aan te nemen. Om te bewijzen dat dit ongebruikelijk is, getuigen diverse betrokkenen:

"Metselaar Johan Hendricksz kwam vertellen dat zijn grootmoeder, de weduwe van stadsmetselaar Berent van Coesfelt, na de dood van haar man geen werk had aangenomen, totdat haar zoon na verloop van tijd het gilde had gewonnen. Die zoon, Herman Berentsz, bevestigde dit. Zowel Johan als Herman, als ook leidekker Thonis Hermansz, verklaarden verder dat de weduwen van leidekker Henrick en steenhouwer Jelis geen werk hadden aangenomen toen zij 'in hoer weduwestoel' zaten. De weduwe van Jelis had uiteindelijk een regeling met het gilde getroffen en voor het recht op het aannemen van werk betaald ('daervan toevreden stellen'). Het is mogelijk dat het de gildemeesters in deze zaak om een vergelijkbare financiële regeling ging", aldus Kolman.⁶⁰

Afb. 10. Paneel met geschilderde voorstellingen op de bank midden in de Raadzaal te Kampen, circa 1545 (foto A.J. van der Wal RDMZ 1974)

Conclusie

Een probleem is dat de beperkte ontsluiting van de rijke archieven in Zwolle en Kampen⁶¹ vooralsnog een reconstructie van de families van Jelis Knijff en Jelis Jelissen in de weg staat. Het is zelfs niet uit te sluiten dat het hier om vader en zoon gaat. Kistenmaker Jelis Knijff werd in 1531 burger van Zwolle en raakte, net als Colijn de Nole, in 1543 betrokken bij een vechtpartij met mr. Vrerick. Deze mr. Vrerick werkte aan de banken voor nieuwe raadzaal in Kampen, terwijl Colijn de Nole in zijn Utrechtse atelier de beroemde schouw vervaardigde. Mr. Vrerick ervoer de aanwezigheid van concurrent Jelis Knijff uit Zwolle als een bedreiging hetgeen uitliep op een ruzie in de Wijnkelder van Kampen. Behalve Jelis Knijff zijn er in Zwolle omstreeks dezelfde tijd nog de kistenmakers Albert en Berent Knijff bekend. Verder geeft het Zwolse kaartsysteem rond 1550 de namen van Willem, Anna en Berthe Knijff.⁶² In een regest lezen we dat Jelis Knijff in 1557 een huis bezat in de Koestraat te Zwolle aan de kant van de stadsmuur⁶³ en in een andere bron dat hij nog leefde in 1579.

Van Jelis Jelissen weten we niet meer dan dat hij gildenmeester en daarmee burger van Kampen was en dat zijn overlijden

Afb. 11. Schouw in de raadzaal te Zwolle, hier is de 15de-eeuwse frontplaat nog voorzien van een beschikking (P. Kramer Gzn RDMZ z.j.)

Afb. 12. Schouw in de raadzaal te Zwolle, vier gietijzeren haardplaten, midden 16de eeuw (foto A.J. van der Wal, RDMZ 1970)

daar in 1573 gememoreerd wordt. Mr. Jelis Jelissen leverde de natuurstenen pijlers van een pijnbank voor het Zwolse stadhuis en hij moet tevens de nimmer uitgevoerde schouw voor de raadzaal van het Zwolse stadhuis ontworpen hebben. Een vage signatuur van een dubbele kapitale J lijkt de nieuwe toeschrijving te bevestigen. Net als Colijn de Nole, Arnt van Tricht en later Claes Jellesz. beheerste Jelis Jelissen zowel het snijden van beelden in hout, als ook het houthouwen in steen. Jelis moet een eigenzinnige kunstenaar zijn geweest die ook beschikte over een vaardige hand van tekenen. De vergelijkbare veelzijdigheid bracht Colijn de Nole in 1532 in conflict met het Utrechtse gilde van metselaars en steenhouders maar hij weigerde tevens dit gilde aan te nemen. Jelis Jelissen boog in 1557 echter voor een dreiging met boetes, werd lid van twee gilden en schopte het in beide organisaties tot gildenmeester.

Noten

1. Gemeente Archief (GA) Zwolle, TT 143, inkttekening 573 x 415 mm met grijze schaduw. Met vriendelijke dank aan drs. Jeanine Otten die hielp bij de bestudering van het origineel.
2. E. Panofsky, 'Introducing Benignus Campus with an excursion on three allegorical drawings probably copied after Antoine Caron', *Gazette des Beaux-Arts*, Tome LIII, 101(1959), pp. 259-270. Hij voert hierin de Keulse kunstenaar Benignus Campus op maar heeft geen historische argumenten voor activiteiten in de IJsselstreek.
3. Het ontwerp van Colijn de Nole voor een schouw in het Utrechtse stadhuis (Klein Lichtenberg) dateert uit 1553. Duidelijk blijkt dat hij niet alleen de uitvoerder maar ook de maker van het ontwerp was: "Colyn de Nole beeltsnijder, betaelt die somme van twee ponden uuyt saicke hij duer beveel vanden oversten gemaect ende geleverd heeft gehadt een patroen waernaer hij presenteerde een schoersteenmantel te maicken in de nye Camer van Cleyn-Lichtenberch, waervoer hem voer zyn arbeyt toe gevoucht is, alles vermoegens die belieftenissen des Rayts in date voirs. {30 okt. 1553} ende quytantie daertoe dienende, die voorgenomde somme van 2 pond". M. Casteels, *De beeldhouwers De Nole te Kamerijk, te Utrecht en te Antwerpen. Verhandelingen van de Kon. Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten*, Nr. 16, Brussel 1961, p. 220.
4. G. Berends, 'Het oude stadhuis van Zwolle', *Overijsselse Historische Bijdragen* 95(1980), pp. 94-117.
5. Inmiddels zijn (complementair) de volgende rekeningen uitgegeven door F.C. Berkenvelder (m.m.v. S. Elte en W.A. Huijsmans) onder de titels *Maandrekening van Zwolle 1399-1450*, Zwolle 1970-1996 en *Jaarrekening van Zwolle 1402-1410*, Zwolle 1994-1997.
6. G.A. Zwolle, AAZ01-1691, p. 36 (3de mnd. 1559).
7. J. ten Hove, *Het stadhuis van Hasselt*, Kampen 1993, pp. 22-23.
8. G.A. Zwolle, AAZ01-1915, pp. 85 en 90 (8e en 9de maand van de Maandrekening 1556).
9. G.A. Zwolle, AAZ01-1559, pp. 57 e.v. (v.a. 7de mnd. 1559).
10. G.A. Zwolle, AAZ01-1691, p. 66 (10de mnd. 1559).
11. G.A. Zwolle, AAZ01, p. 84 (13de maand 1559), totaal 65 voet a 20 Brabantse stuivers, samen 46 gg 3 1/2 st. 2 pl. waaraan voor 11 goudgulden ijzerwerk toegevoegd wordt.
12. G.A. Zwolle, AAZ01-1919, p. 46 (3de mnd. 1560).
13. G.A. Zwolle, AAZ01-1919, pp. 154, 166, 172 (1561, resp. 5de, 7de en 8e maand).
14. Albert Knijff maakt in 1570 vensters (luiken) in Johan van Loens toren, op de Kamperpoort en het Meentehuis (G.A. Zwolle, AAZ01-1921, p. 88 en 106 (resp. 8e en 10de mnd. 170) en *It. Albert knijff hefft vijff Schermen gemaickt, kost dat stucke, dat eene duere dat ander 20 st.b. f 3 gg. 16 st.b.* (12de mnd., p. 118) waarop later stads-wapens geschilderd worden (13de mnd., p. 127). *It. albert knijff gemaickt dat boert omme die ordinantie van die Schippers wesen up een brett gelymt 4 st.b.... Albert knijff van wagenschotte gemaickt drie vensteren an des Scherprichters Bonne... albert knijff een doere gemaickt up dat wacht toerken by Johan Meinen toerne...* G.A. Zwolle, AAZ01-1921, p. 177, 234, 249 (resp. 1e, 10de en 12de mnd. 1571). *Albert knijff gemaickt drie vensters up Sassenpoorte vijff voet ruijm lanck, ende aldaer een vermaect. It. noch up Tonnis toern een nije venster kisten f 3 gg.* G.A. Zwolle, AAZ01-1921, p. 319 (6de mnd. 1572).
15. *It. den 25 September uthesant om kunde Albert knijff tot Raelte, ende Tonnis schorstienveger toe heine [Heino] bet. Int uytgaen elck 4 st.b.... Item albert knijff betaelt up konde 10 st.b.* G.A. Zwolle, AAZ01-1921, p. 340 en 355 (resp. 8e en 10de mnd. 1572).
16. G.A. Zwolle, AAZ01-1919, p. 476 (13de mnd. 1563).
17. In de Jaarrekening van 1564 (G.A. Zwolle, AAZ01-1692, z.p.) staat: *Item den Wyelbisschop van Utrecht, knijff, geschenckt voer dat wyen van Sancte Catharinen althair 4 g Ende hem noch geschencket vant vormen nae older gewoonthe 2 Chrisforster gulden f 6 gg 10 st.b..* Het moet hier om Johannes Knijff, O.Min. gaan, cooptator van de Utrechtse bisschop en beoogde bisschop van Groningen, zie J.F.A.N. Weijling, *Bijdrage tot de geschiedenis van de wijbisschoppen van Utrecht tot 1580*, Utrecht 1951, pp. 308-310.
18. Voor het ontwerp van de kussen krijgt Mr. Jasper (van Condijs) betaald van dat patroen van dat kussenblatt, bij Mr. Jasper geschildert

- ende untworpen f 12 st.b. (G.A. Zwolle AAZ01-1919, p. 475; 3de mnd. 1564). Voor de uitvoering is mr. Christoffer verantwoordelijk: *mr. Christoffer kussenmaicker hefft geweyt 6 stadt kussenblaede a 35 st.b. f 7 gg 11 st.b.* (5de mnd. p. 485). *Item bauen sint 6 kussenen tho reeckenschap gebracht daertho noch untfangen 2 kussenen ende voer elck kussen betaelt als bauen f 2 gg 13 st.b.* (6de mnd., p. 492). *Item betaelt Mr. Christoffer kussenwercker van een kussenblatt metten stadt waepen ende helm tecken f 2 gg bet.* (7de mnd. 496); met dank aan drs. F.C. Berkenvelder voor de aanvulling op de tekst.
19. G.A. Zwolle, AAZ01-1919, p. 481 (4de mnd. 1564).
 20. G.A. Zwolle, AAZ01-1919, p. 492 (6de mnd. 1564).
 21. G.A. Zwolle, AAZ01-1920, p. 129 (13de mnd. 1565). *Item tho den waegen laeten maicken 9 pundt touwes tot repen ende leisell dat punt 2 st.b. ende vier zelen tstück 3 st.b. f 1 gg 2 st.b. Item den vurs wae-gen bestaat an mr. jasper schilder swart te varwen die kiste ende bancken mede te verwen, voertz beide groete slangen [kanonnen] die laeden met oly verwe roet te verwen ende der stadt waepen daer up te stellen f 4 gg 21 st.b.* (13de mnd. p. 129).
 22. G.A. Zwolle, AAZ01-1920, p. 322 (4de mnd., 1567) 100 voet kosten 7 Philips gulden.
 23. G.A. Zwolle, AAZ01-1920, p. 339 (7de mnd. 1567).
 24. J.P. Filedt Kok, W. Halsema-Kubes en W.Th. Kloek (eds.), *Kunst voor de beeldenstorm. Noordnederlandse kunst 1525-1580*, 's-Gravenhage 1986, pp. 300-301.
 25. G.A. Zwolle, AAZ01-1920, p. 545 (5de mnd. 1569).
 26. G.A. Zwolle, AAZ01-1920, p. 586 (13de mnd., 1569).
 27. J. Frederiks, *Ontstaan en ontwikkeling van het Zwolse schoolwezen tot omstreeks 1700*, Zwolle 1960, pp. 152-156. Zijn Latijnse naam luidde Johannes Lingius. In die periode waren er zo weinig leerlingen op de school dat Van Lingen en andere docenten financiële compensatie vroegen aan het stadsbestuur.
 28. Uit het kaartsysteem van het G.A. Zwolle onder (G)e(l)i(j)s(s) Kni(j)ff in de jaren 1531, 1532, 1533, 1535, 1541, 1542, 1544, 1545, 1547, 1548, 1550, 1554, 1555, 1556, 1557, 1558, 1560, 1563, 1564, 1565, 1566, 1567, 1568, 1569, 1570, zijn vrouw in 1573, 1574 en 1575.
 29. Over deze keuren in algemene zin: F.C. Berkenvelder, 'Johan van den Mynnesten als schilder-diplomaat', *Verslagen en Mededelingen ORG* 89(1974), pp. 40-42.
 30. G.A. Zwolle, AAZ01-412, p. 44. Omgekeerd staat Jelijs in hetzelfde jaar borg voor Georgen van der Nije(r)kercke(n).
 31. W. Nagge, *Historie van Overijssel II*, Zwolle 1908, pp. 168-169 (uitgegeven door F.A. Hoefer).
 32. Chr. J. Kolman, *Naer de eisch van 't werck. De organisatie van het bouwen te Kampen 1450-1650*, Utrecht 1993, pp. 269-273.
 33. J. Nanninga Uitterdijk, 'Meester Frederik, de vervaardiger van 't snijwerk op het oude Raadhuis te Kampen', *Bijdragen tot de Geschiedenis van Overijssel V*(1879), pp. 247-255 m.n. p. 249.
 34. Kolman 1993, p. 271.
 35. Kolman 1993, p. 271.
 36. Nanninga Uitterdijk 1879, p. 254.
 37. Kolman 1993, p. 271.
 38. Kolman 1993, p. 269.
 39. Nanninga Uitterdijk 1879, pp. 252-253.
 40. Nanninga Uitterdijk 1879, p. 251.
 41. G.A. Zwolle, AAZ01-1691, p. 84 (13de mnd 1559).
 42. Berkenvelder 1996, pp. III-IV.
 43. W. Schild, *Alte Gerichtsbarkeit. Vom Gottesurteil bis zum Beginn der modernen Rechtsprechung*, München 1985, pp. 74-76. Met dank aan Koen Ottenheim voor de verwijzing. Het woord *tortuisen* schept enige verwarring omdat het ook van toepassing zou kunnen zijn op (voorstellingen van) toortsen of een getordeerde vorm (van de pijlers?) suggereert?
 44. R.A. Overijssel, *Verzameling Heerkens I, Zwolle in haren uitwendigen toestand van af haren aanleg tot in dezen tijd beschouwd*, p. 86.
 45. G.A. Zwolle, AAZ01-1691, p.66 (10de mnd. 1559).
 46. G.A. Zwolle, AAZ01-1919, p. 46.
 47. Waarin men zowel de Maand- als Jaarrekeningen dient te betrekken. De gewone Jaarrekening over 1560 ontbreekt helaas maar de Minuut-Jaarrekeningen zijn wel bewaard. Ter vergelijking zijn alle posten m.b.t. verbouwingen over de periode 1555-'64 geverifiëerd (AAZ01-1691 en 1692).
 48. G.A. Zwolle, AAZ01-1480, p. 69 (Jaarrekening 1606, *Extraordinaris Uitgaven*).
 49. D.J. de Vries, 'Kerk en klooster tot 1580', in: A.J. Gevers en A.J. Mensema [eds.], *De Broerenkerk te Zwolle*, Zwolle 1989, p. 31.
 50. E.H. ter Kuile, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Zuid-Salland*, 's-Gravenhage 1964, p. 53 en afb. 102.
 51. *Item betaelt van dat patroen van dat kussenblatt, bij Mr. Jasper [van Condijs] geschildert ende untworpen f 12 st.b.* G.A. Zwolle, AAZ01-1919, p. 475 (3de mnd. 1564).
 52. J. Nanninga Uitterdijk, 'Het St. Lucas gilde te Kampen', *Bijdragen tot de geschiedenis van Kampen II*(1875), pp. 47-66, m.n. pp. 55 en 56; zie ook G.A. Kampen, OA inv.nr. 309, fol. 34r en fol. 46v.
 53. Respectievelijk G.A. Kampen, OA inv.nr.309, fol. 43v en OA inv.nr. 436, vriendelijke mededeling van Chris J. Kolman te Amerongen.
 54. Kolman, 1993, pp. 96-97. Interessant punt is, dat de gemeenteraad uitspraak doet over de interpretatie van gildewetten en dat vervolgens het benadeelde gilde het recht heeft boetes te innen bij overtreding. Op grond van de autonome stedelijke rechten kan men zich in andere gevallen mogelijk voorstellen dat de stad inner is van een boete, een keur oplegt, bijvoorbeeld waar het overtredingen betreft indien een meester geen burger is of een vrouw die als zaakwaarnemer of weduwe van een elders werkzame meester opereert; vergelijk met F.C. Berkenvelder, 'De gilden te Zwolle', *Overijsselse Historische Bijdragen* 104(1989), pp. 7-33 of J.C. Streng, 'Stemme in staat'. *De bestuurlijke elite in de stadsrepubliek Zwolle 1579-1795*, Hilversum 1997, pp. 60-64.
 55. Kok e.a. 1986, pp. 300-301.
 56. D.J. de Vries, 'Soe dattet een Ewyck Werck mach bliven'; de bouw van de Onze Lieve Vrouwetoren of Peperbus te Zwolle', *Jaarboek Monumentenzorg* 1992, pp. 73-74.
 57. Idem, pp. 74 en 75 en Kolman 1993.
 58. Fehrmann 1961-1962, p. 268.
 59. In 1579 wordt Jelis Knijff in Zwolle aangesteld als voogd over de kinderen van Willem Hendriksen en zijn overleden vrouw Griete.
 60. Kolman 1993, p. 127.
 61. In Zwolle is de situatie relatief gunstig dankzij het uitgebreide kaart-systeem maar hierin worden slechts enkele hoofdbronnen ontsloten.
 62. De laatstgenoemde was in 1560 getrouwd met ene Johan Bensinck, G.A. Zwolle Testamenten, p. 146 dd 25.05.1560.
 63. Gelegen naast een huis van Gerrit van Spoell met Geze zijn vrouw, G.A. Zwolle, Regesten nr. 6329, dd. 13.4.1557.

PUBLICATIES

Nieuwe media en oude architectuur.

Drie bisschopskerken op CD-Rom gepresenteerd.

St. Peter's basilica. A virtual tour. 1998

Kölner Dom CD-Rom. Ein virtueller Rundgang durch 2000 Jahre Kunst, Kultur und Geschichte. 1998

Reconstructies in Europa. CD-Dom. Domplein in Utrecht van 250 tot heden. 1998.

Al sinds enkele jaren wordt allerlei materiaal aangeboden en beschikbaar gemaakt op CD-Rom. Zo zijn onder meer de geschiedenissen van drie bisschopskerken inmiddels virtueel toegankelijk geworden door middel van een CD-Rom. Het medium is ondertussen niet meer zo heel erg nieuw, maar in bepaalde takken van wetenschap wordt het nog niet erg actief gebruikt. Een CD-Rom is een medium om informatie op te slaan en te activeren, waarbij het bijzondere is, dat verschillende soorten van informatie samen gepresenteerd kunnen worden. De toepassing van het een hoeft niet afgesloten te worden om een andere toepassing te starten. Geschreven tekst, gesproken woord, afbeeldingen, video-beelden, muziek, het kan allemaal samengebracht worden om de gebruiker ter wille te zijn. Dat maakt het mogelijk om bijvoorbeeld uitleg of toelichting te geven met behulp van een kort videofragment, waarna men weer verder gaat met het bekijken van een presentatie van bijvoorbeeld geschreven tekst en afbeeldingen, ondersteund door muziek. Natuurlijk zijn CD-Roms als dragers van zeer grote hoeveelheden informatie allang in gebruik, bijvoorbeeld in bibliotheken, om bibliografische systemen makkelijk en snel toegankelijk te maken voor gebruikers. Er zijn inmiddels ook CD-Roms met tekstedities van bijvoorbeeld middeleeuwse geschreven bronnen, waardoor de gebruiker veel sneller dan voorheen kan zoeken naar specifieke teksten en passages kan kopiëren naar een eigen tekst. Ook zijn er natuurlijk CD-Roms met bijvoorbeeld woordenboeken, die in samenhang met een tekstverwerkingsprogramma kunnen worden gebruikt. Er kan dan heen en weer geschakeld worden, een mogelijkheid die bij de hier besproken CD-Roms niet bestaat.

De mogelijkheden om stilstaande beelden, tekst, geluid en bewegende beelden te combineren blijken vooral bij een breed publiek aan te slaan, omdat kennelijk een zekere mate van vermaak wordt geboden, terwijl de informatie die overgedragen wordt bovendien nuttig is. Het medium stelt echter naast de geboden ruime mogelijkheden, ook specifieke eisen aan de maker en daardoor vervolgens ook aan de gebruiker. Door de aard van het medium is een lineaire vertelling, zoals we die kennen uit geschreven teksten, vrijwel uit den boze. Want er wordt niet één verhaal verteld, maar er zijn meer verhalen mogelijk, en die worden dan ook aangeboden. Dat betekent dat de gebruiker niet alleen veel keuzes heeft, maar daardoor ook tamelijk vaak móet kiezen. Aan de andere kant stelt het medium derhalve ook veel eisen aan de maker, namelijk in hoeverre die zinvol gebruik maakt van de mogelijkheden en zelf de regie strak in de hand houdt, of zich juist op sleeptouw laat nemen door de aantrekkelijke visuele mogelijkheden. Behalve de mogelijkheid om allerlei vertakkingen aan te brengen in de structuur van hetgeen aangeboden wordt, is het ook mogelijk om tussentijds te wisselen, zonder helemaal terug naar het begin te hoeven.

De selectie voor dit artikel van CD-Rom's van deze drie kerkgebouwen is niet helemaal willekeurig. De Dom in Utrecht was oorspronkelijk de bisschopskerk van die stad, de Dom in Keulen is van een hogere rang, namelijk een aartsbisschoppelijke kathedraal, en de

derde, de bisschopskerk van Rome, is door de aanwezigheid van het graf van Petrus een unicum gebleven; het is het belangrijkste gebouw van de katholieke kerk in Europa geworden. Al meteen bij het eerste gebruik van één van de drie CD-Roms is het opmerkelijk, dat niet zonder meer duidelijk is tot welk publiek de makers zich richten. De Utrechtse CD-Rom wordt onder andere in de boekhandel verkocht, de Keulse wordt bijvoorbeeld aangeboden in het bestand van de *Wissenschaftliche Buchgesellschaft*, terwijl de Romeinse CD-Rom in de boekhandels annex betere souvenirshop van het Vaticaan te koop is. Het lijkt er in alledrie de gevallen op, dat de makers hebben geprobeerd een gemiddelde te nemen: men richt zich niet expliciet tot een publiek van wetenschappers, of juist tot een groter toeristenpubliek, maar tracht allen iets aantrekkelijks te bieden. Dat dit maar ten dele kan lukken, is bij voorbaat duidelijk. Wat een wetenschapper die zich bezighoudt met architectuur onder meer wil is: nauwkeurige informatie omtrent de geschiedenis van het gebouw en over de inrichting en het gebruik ervan, liefst ook met enige verantwoording; nauwkeurig en daardoor bruikbaar beeldmateriaal, zoals historische afbeeldingen, maar vooral ook reconstructietekeningen van voldoende nauwkeurigheid; plattegronden, doorsneden en opstanden, zoals we die ook in boeken en artikelen gebruiken; beeldmateriaal van de huidige situatie, van gedegen optische kwaliteit, zodat ook details nog enigszins te beoordelen zijn; verwijzingen naar bronnen en literatuur. Het visuele aspect dient omzichtig toegepast te worden om inderdaad een zekere toegevoegde waarde te kunnen bieden boven de bestaande 'klassieke' middelen om informatie over te dragen. De navigatie in de hoeveelheid materiaal is een probleem apart. Anders dan bij de meeste gebruikte besturingsprogramma's, wordt er bij dergelijke CD-Roms geen gebruik gemaakt van algemeen gebruikelijke symbolen om keuzes mee te kunnen maken. Dat betekent, dat vaak niet bij eerste aanblik duidelijk is wat de gebruiker aan mogelijkheden geboden wordt, omdat veel CD-Roms een eigen beeldcultuur vertonen. Het handigste is om via de muis met de cursor over het beeldscherm te bewegen om de mogelijkheden zichtbaar te maken.

Om met de Utrechtse CD-Rom te beginnen, hier is onduidelijk voor wie deze presentatie bedoeld is, hetgeen consequenties voor de inhoud en het gebruik kan hebben. Bij het beginscherm zijn linksboven de mogelijkheden *bibliotheek* en *colofon* aangegeven, rechtsonder kunnen we kiezen uit *periodes 250-1998* en *rondgang 1998*. Een rode knop die vaak in beeld zal zijn, geeft de mogelijkheid terug te keren naar het begin van de laatste keuzemogelijkheid, en dus ook verder terug. De bibliotheek bevat onder meer de geschreven teksten die op de CD-Rom worden getoond, maar ook wetenschappelijke artikelen, in een nogal uitgekleden versie overigens, want zonder de noten, afbeeldingen en literatuuropgave. Hier komt duidelijk het lastige punt van de keuzen naar voren, want het is twijfelachtig of het aantrekkelijk is om een uitgekleden wetenschappelijke tekst op deze CD-Rom te lezen. Maar mogelijk werkt dit wel stimulerend voor diegenen die niet gewend zijn dergelijke teksten te achterhalen. Handig is in elk geval wel de woordenlijst, met uitleg over allerlei begrippen die een rol hebben gespeeld in de geschiedenis van de Utrechtse Domkerk.

Visueel aantrekkelijker is de mogelijkheid om te kiezen voor de *periodes 250-1998*, waar steeds een reconstructie centraal in beeld komt, die vervolgens door klikken beter bekeken kan worden en ook kan worden rondgedraaid. Stemminge muziek begeleidt deze exercitie. De reconstructies van de verschillende gebouwen die er op het Domplein hebben gestaan zijn over het algemeen fraai gemaakt en ze worden helder in beeld gebracht tegen een zwarte achtergrond, zodat er enerzijds geen afleiding is van het beeld, maar anderzijds de context buiten beeld blijft. Met de rode knop een stap terug geeft de

mogelijkheid commentaar op een bepaald onderwerp of over een persoon te lezen, dan wel te horen. Want een reeks wetenschappers komt hier en daar aan het woord over specifieke onderwerpen waarnaar zij onderzoek hebben verricht en waarover zij al eens hebben gepubliceerd. Zo kunnen we bijvoorbeeld de kunsthistorici Stöver, Rijntjes en Mekking horen, de enthousiast sprekende historicus Wim Vroom en zijn collega Bram van den Hoven van Genderen en nog diverse anderen. Opmerkelijk bij de keuzes voor verschillende periodes vind ik het ontbreken van het jaartal 1254, toen namelijk een aanvang werd gemaakt met de nieuwbouw van de Utrechtse Dom, die een jaar tevoren door brand ernstig was beschadigd. Dat jaar 1254 markeert het beginpunt van een eeuwenlange bouwactiviteit, culminerend in een nieuwe bisschopskerk en de beroemde Domtoren! Als we eenmaal hebben gekozen om te luisteren naar het commentaar van een deskundige, krijgen we natuurlijk ook beeldmateriaal te zien. De keuzemogelijkheid wordt daarbij geboden om een stap verder te gaan, een stap terug, naar het begin van dit onderwerp of terug naar het overzicht, maar we kunnen de plaatjes nooit stil zetten! Zo spreekt archeoloog Hoekstra over de Dom van de elfde-eeuwse bisschop Adelbold, waarbij een interessante, gereconstrueerde plattegrond wordt getoond uit 1984 - waarover Hoekstra overigens niets zegt -, die ik graag eens rustig had willen bekijken, maar dat kan helaas niet. Die plattegrond is daarom zo interessant, omdat het driedimensionale model van de zogenaamde Dom van Adelbold noodzakelijkerwijs verregaand hypothetisch is. Het is dan niet onbelangrijk, om te bekijken wat het model en de eveneens gereconstrueerde plattegrond met elkaar te maken hebben.

De geboden mogelijkheid van een virtuele rondgang om en in de Dom stelt eigenlijk niets voor. De prachtige mogelijkheden die het medium biedt zijn hier helemaal niet gebruikt; de kijker kan als het ware om zich heen kijken op een paar vooraf bepaalde plaatsen, maar de blikrichting kan maar op één niveau blijven. Inzoomen is er al helemaal niet bij, zodat details nergens goed zichtbaar zijn. Het voordeel van de CD-Dom (het blijft een vreselijke titel) is wel de rust in beeld en geluid, waardoor concentratie mogelijk is. Maar de mogelijkheden van het medium worden maar in heel beperkte mate gebruikt en dat is toch teleurstellend. Tegelijk blijft steeds merkbaar dat er geprobeerd is zo min mogelijk expliciet te kiezen voor hetzij een breed publiek, hetzij een geïnteresseerd lekenpubliek c.q. wetenschappelijk publiek. Zo zou de kwestie van de Dom van Adelbold voor een wetenschappelijk geïnteresseerd publiek veel meer uitgewerkt moeten worden. Ook wordt van de mogelijkheid om 'dwarsverbanden' te maken maar in beperkte mate gebruik gemaakt. De literatuurlijst is wel weer handig, maar verwijst natuurlijk naar materiaal buiten de CD-Rom zelf.

De CD-Rom over de Dom van Keulen opent met een afschrikwekkend beeld: teveel, te vol en te kinderachtig. Het lijkt erg gericht op vermaak, maar zodra de mogelijkheden verkend worden, blijkt hier toch een rijkdom aan materiaal opgeslagen te zijn. Een chronologische behandeling van het materiaal wordt geboden samen met een thematische. Met een 'wiel' kunnen de verschillende thema's gekozen worden: *Geschiede*, *Architectuur*, *Rund um den Dom*, *Wallfahrt*, *Dombauhütte*, *Symbole* en een *Virtueller Spaziergang*. Verder verschijnen er regelmatig andere symbooltjes in beeld, die de gebruiker attenderen op aanvullende mogelijkheden, zoals een reeks video-beelden, en de mogelijkheid de bouwgeschiedenis van de opeenvolgende bisschopskerken nader te beschouwen. Voor een architectuur-historicus is dat een aantrekkelijke keuze, want hier wordt schriftelijke tekst geboden omtrent de bouwgeschiedenis, ingedeeld in periodes, waarbij ook reconstitutietekeningen worden getoond, en er zijn video-beelden, zoals bijvoorbeeld een video-animatie over de karolingische dom. Het ziet er gedegen en fraai uit en bovendien is

de informatie zinvol. Ook hier is niet erg duidelijk tot welke publiek de makers zich nu richten, maar in dit geval heeft dat kennelijk tot minder problemen geleid bij de samenstelling van het geheel. Want steeds openen zich mogelijkheden om meer informatie en kennis op te doen, waarbij het de gebruiker vrijstaat die mogelijkheden te benutten of niet. Een neutrale mannenstem spreekt regelmatig commentaar, op dezelfde rustige manier zoals dat ook bij televisie-documentaires in Duitsland gebruikelijk is.

Sommige onderdelen zijn ook bij de Keulse CD-Rom wat merkwaardig. Het thema *Architektur* blijkt over gotiek te handelen, wat nogal vreemd aandoet: de rest van de architectuurgeschiedenis speelt op dit punt kennelijk geen rol. Begrijpelijk is deze keuze natuurlijk wel, gezien de architectuur van de bestaande aartsbisschoppelijke kathedraal, maar de titel van het thema doet iets anders vermoeden. Overigens wordt die gotische architectuur op een aantrekkelijke manier behandeld, met goede informatie en simpele maar erg duidelijke afbeeldingen waarmee de structuur van gotische skeletbouw duidelijk wordt uitgelegd. De virtuele rondgang door het kerkgebouw is zeker de moeite waard. Met de muis bewegen we als het ware onze blikrichting, naar links of naar rechts, naar boven of naar beneden, en daarbij verschijnt steeds de naam van het onderdeel dat in beeld is. Er kan ingezoomd worden, waarbij het beeld helaas wel erg snel aan kwaliteit, en dus bruikbaarheid verliest. Maar klikken kan ook een paar nieuwe foto's opleveren, van monumenten zoals grafmonumenten, met enige tekst erbij. De mogelijkheden om verschillende soorten informatie, in gesproken en gedrukte tekst, in foto's en in bewegende beelden aan te bieden en te combineren zijn hier veel grondiger gebruikt dan bij de Utrechtse CD-Dom.

Het beginscherm van de CD-Rom over de St. Pieter in Rome - die behalve in de hier gebruikte Engelse versie ook in diverse andere talen verkrijgbaar is - toont vijf mogelijke hoofdrichtingen: de *Visit*, de *Fabbrica* van de kerk, *Works of Art*, *Popes* en *Liturgy*. Een rode pauselijke tiara linksonder geeft een reeks keuzes, waardoor je vrij makkelijk van het ene onderdeel naar het andere kunt komen; de R van return is hier meestal zichtbaar om een scherm terug te gaan. In deze lijst vinden we onder andere biografieën van personen die genoemd worden, plattegronden met monumenten, de weg terug naar het oorspronkelijke menu en nog meer. Dit is nu een erg handige doorklikmogelijkheid om aanvullende informatie te verkrijgen en om van het ene thema naar het andere over te gaan. Zo is hier een onderdeel ondergebracht over de verschillende marmer- en granietsoorten die in de St. Pieter zijn verwerkt. Zeer boeiend, omdat het gebruikte materiaal voor de bouw en de decoratie nogal eens voor kennis wordt aangenomen, zonder dat er al te veel informatie over geboden wordt. Merkwaardig is hierbij wel weer, dat naast verschillende marmersoorten en porfier, alleen groen graniet genoemd wordt. De vele andere soorten graniet, onder andere grijs en rood, waarvan bijvoorbeeld nogal wat zuilen in de St. Pieter vervaardigd zijn, worden overgeslagen. De uitleg zou duidelijker zijn geweest, indien behalve het kleine detailplaatje ook een afbeelding met een toepassing zou zijn getoond. Helaas wordt dit onderwerp dus niet voldoende uitgediept.

De keuze van het bezoek aan de kerk bestaat uit een deel over het exterieur en een deel over het interieur. In beide gevallen kan, net zoals dat bij de andere CD-Roms, van vastgestelde punten rondgekeken worden en ingezoomd. Er komt dan ook aanvullende informatie over hetgeen bekeken wordt, meestal ook met ondersteunende afbeeldingen. Ook in dit geval wordt de beeldkwaliteit bij het uitvergroten snel slechter. Maar er zijn veel plaatsen waar in het interieur kan worden rondgekeken, al wordt niet over echt elk denkbaar monument verdere informatie gegeven. De interesse van een gemiddelde bezoeker zal echter ruimschoots bevredigd worden, zeker

gezien het grote aantal monumenten in deze immense kerk. In een verhaal met gesproken tekst en veel plaatjes die door het beeld glijden, als keuze in de categorie *Fabbrica*, wordt het nodige over de geschiedenis van de Pieterskerk meegedeeld. Vreemd is dat de voortgang wel met een simpele klik onderbroken kan worden, maar dat je terug moet gaan naar het begin om er dan weer mee verder te gaan. Bij de keuze van de kunstwerken is er ook een onderdeel dat handelt over de kapel van het H. Sacrament, wat erg handig is, omdat dit één van de delen van de St. Pieter is, die lastig te bezoeken zijn. Op verschillende afbeeldingen zijn de twee gedraaide wijnrankzuilen zichtbaar, die hier het zijaltaar flankeren en die afkomstig zijn van de *pergola* die tot de bouw van de huidige kerk, voor het altaar boven het graf van Petrus stond opgesteld.

De keuzes die er in de verschillende schermen gemaakt kunnen worden, worden niet altijd even duidelijk in beeld gebracht, maar wie met de muis over het scherm gaat, ziet vanzelf welke keuzes zich voordoen. De mogelijkheden van het medium zijn bij de Romeinse CD-Rom uitstekend benut. De gepresenteerde teksten, gedrukt en gesproken, zijn nooit te lang, de 'slide-show' is niet te snel maar ook niet te traag, terwijl de geboden informatie kwalitatief van een uitstekend niveau is. De kwaliteit van de afbeeldingen is goed te noemen, maar waar de mogelijkheid van vergroten geboden wordt loopt de kwaliteit daarmee snel terug. Net als bij de Keulse CD-Rom is de vormgeving van allerlei onderdelen nogal uit de hand gelopen, wat ook de duidelijkheid niet altijd ten goede komt.

Het is duidelijk dat bij de samenstelling van de CD-Dom over de vroegere bisschopskerk van Utrecht is uitgegaan van de reconstructies van de verschillende fasen in de geschiedenis van het Domein, met inbegrip van de Salvatorkerk en de H. Kruiskapel, allebei reeds lang verdwenen. De reconstructie stond dus voorop, niet een uitgebreid bezoek aan de bestaande Domkerk. Het een had het ander niet hoeven uit te sluiten en een samengaan van beide zou de bruikbaarheid van de CD-Dom flink hebben vergroot. Bij de CD-Rom over de St. Pieter in Rome wordt juist wel uitgegaan van het huidige kerkgebouw, inclusief de ontwerp- en bouwgeschiedenis ervan, en de vele monumenten in het kerkgebouw. De Keulse CD-Rom bevindt zich als het ware ongeveer in het midden tussen deze beide polen. In alle drie de gevallen kan er het nodige worden geleerd van de CD-Roms. Als middel ter voorbereiding op een bezoek aan de Keulse of Romeinse kerk, of om juist na een bezoek nog de mogelijkheid te hebben het een ander na te lezen of opnieuw te bekijken, kunnen die twee CD-Roms goed dienst doen, hetgeen bij de CD-Dom over Utrecht wezenlijk anders ligt. Het is goed mogelijk al een heel behoorlijke indruk te krijgen van de bisschopskerken in Keulen en Rome, wat in het onderwijs een mogelijke functie kan opleveren, bijvoorbeeld als hulpmiddel bij het voorbereiden van een referaat. Maar voor een wetenschapper valt er daarna niet overdreven veel meer te beleven aan de drie schijfjes. Het is een medium dat blijkbaar vooral wordt opgevat als een nieuwe mogelijkheid om wetenschappelijk verantwoorde informatie onder een breder publiek te verspreiden, en niet zozeer om nieuwe wetenschappelijke inzichten aan een publiek van wetenschappers te presenteren. De architectuurhistoricus die plattegronden, doorsneden en opstanden zoekt komt bij alledrie bedrogen uit. Want complete sets van zulke tekeningen worden nergens geleverd, terwijl dat toch zo eenvoudig is en voor de hand ligt! Dit gemis geeft een enorme beperking van de bruikbaarheid van de CD-Roms. Ook het feit dat ze ieder voor zich weliswaar interactief zijn door de combinatie van verschillende media, maar niet te combineren zijn met het gebruik van bijvoorbeeld een tekstverwerkingsprogramma, is een serieuze beperking. Vreemd is dat ook, want het betekent, dat de makers van dergelijke CD-Roms de inhoud ervan beschouwen als iets dat geheel zelfstan-

dig functioneert. Dat is ook het geval met de wat oudere CD-Rom *Le fabbriche e i disegni di Andrea Palladio, raccolti ed illustrati da Ottavio Bertotti Scamozzi*, die een zeer bruikbare versie bevat van het werk van Andrea Palladio. Verschillende zoekmogelijkheden maken de delen van Bertotti Scamozzi zeer toegankelijk, maar ook in dit geval moet voor elke keer dat de CD-Rom geraadpleegd wordt, het ding worden opgestart en later weer afgesloten. Het moet toch mogelijk zijn om het gebruik van de CD-Rom te combineren met andere programma's, al vereist dat een andere programma- en besturingstechniek dan nu is toegepast. Het is ook irritant, omdat enerzijds bij de samenstelling van zulke CD-Rom's ruimschoots gebruik gemaakt wordt van resultaten van verschillende soorten wetenschappelijk onderzoek, maar anderzijds de bereidheid ontbreekt om het geboden materiaal door anderen te laten opnemen in een andere context.

Het is wel enigszins te betreuren, dat bij deze en andere voorbeelden, het middel CD-Rom maar zo beperkt wordt toegepast. Want daarmee worden de scepsis en de weerstand tegen dergelijke hulpmiddelen bij argwanende wetenschappers en wetenschappelijk geïnteresseerden eigenlijk alleen maar gevoed. Juist met behulp van projecties van plattegronden over elkaar heen, vergelijkingen van plattegronden, doorsneden en volumes van gebouwen, en dergelijke, kunnen alternatieve (of concurrerende) opvattingen over bepaalde kwesties veel beter inzichtelijk gemaakt worden dan met klassieke middelen. Het visualiseren van de consequenties van bepaalde ontwerpen uit de bouwgeschiedenis van de St. Pieter had iets wezenlijks kunnen toevoegen. Inhoudelijk merkwaardig is bij de CD-Roms over Keulen en Rome, dat in beide gevallen weinig aandacht wordt besteed aan het naast elkaar bestaan van het oude en het nieuwe gebouw, of de reeds voltooide en de nog onvoltooide delen ervan. Want het is toch merkwaardig om te beseffen, dat de oude, vierde-eeuwse St. Pieter niet direct in de zestiende eeuw geheel is gesloopt, maar dat het oostelijke deel van middenschip en zijbeuken tot in de zeventiende eeuw als een soort rompsgebouw is blijven functioneren. Even merkwaardig is het zo lang onvoltooid gebleven deel van midden- en zijbeuken in Keulen. Ik geloof dat dit juist essentiële aspecten in de bouwgeschiedenissen van deze gebouwen zijn, die goed in beeld gebracht hadden kunnen worden. Ook in Utrecht heeft zich zo'n situatie voorgedaan, waar evenmin veel aandacht aan gegeven wordt op de CD-Dom.

Voor onderwijsdoeleinden zijn de schijfjes wel bruikbaar en de geïnteresseerde maar nog niet ingevoerde leek zal er veel omtrent de geschiedenissen van de betreffende uit kunnen opsteken, maar voor wetenschappelijk gebruik zijn deze CD-Rom's uiteindelijk vrijwel niet geschikt.

Lex Bosman

Instandhouding. Jaarboek Monumentenzorg 1999. Een terugkeer naar de essentie, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist/Zwolle 1999, 248 pp., 171 afb. zw/w en 22 kleur, f 49,50, ISBN 904009411X

Over de grens kijken naar wat er zich in ons buurland binnen de monumentenzorg afspeelt is op zich een verrijkende ervaring. Een jaarboek is daar het uitstekende middel voor omdat het opzet daarvan is een stand van zaken te geven, accenten en accentverschuivingen aan te duiden. De titel van dit indrukwekkende jaarboek, met maar liefst 28 verschillende bijdragen, zet duidelijk de toon. Instandhouding is het sleutelwoord van de hedendaagse monumentenzorg,

ook bij ons waar een "preventief monumentenbeleid" al geruime tijd op de agenda staat.

Al van in de eerste bijdrage "Herbestemmen: maatschappelijke of monumentaal probleem?" (J. van 't Hof) komt het tweede thema aan bod dat de monumentenzorg voortdurend doorkruist en dat nauw met eerste is verbonden. Een nieuwe functie geven aan een oud gebouw zonder de authenticiteit ervan aan te tasten; het is en blijft wellicht de grootste uitdaging van de monumentenzorg. In onze 'herbestemmingsijver' die vaak een noodzaak maar soms een doel op zich lijkt te worden, dreigen we voorbij te gaan aan de "essentie" van het monument. *Waardestellen* en terugkeren naar het waarom van een bescherming, naar het *wezen* van het beschermde monument is belangrijk en dat wordt hier terecht in herinnering gebracht en onderstreept. Het *wezen* van het monument definiëren is dus zeker niet overbodig, het moet immers het uitgangspunt blijven voor alle verdere stappen en duidelijkheid (overeenstemming) daaromtrent is dan ook cruciaal.

Daarbij aansluitend is ook het doorgronden van bepaalde typologieën – kazernes, bollenschuren – interessant vooral wanneer men daar ook meteen mogelijkheden (en beperkingen) naar herbestemming aan koppelt.

Die terugkeer naar de oorsprong, naar de betekenis en de waarde van het monument zet zich ook door op een andere schaal. Dat monumentenzorg zich niet 'beperkt' tot de monumenten alleen, wisten we al langer. Maar hoe slaag je erin om de "ruimtelijke kwaliteit" te vrijwaren, in stand te houden... Alles beschermen is onmogelijk en zelfs niet wenselijk, *een te lange monumentenlijst verliest zijn geloofwaardig*. Ook hier blijkt een terugkeer naar de essentie van groot belang. "Kwaliteitszorgers" maken een "kwaliteitskaart" om precies de eigenheid, de essentie, van een veel ruimer cultuurlandschap aan te geven (zie bijdrage Historische waterwegen door P.W.F. Brinkman) en om de "kwaliteitserosie" tegen te gaan. Eens te meer blijkt dat de optelsom van het bescheiden cultuurpatrimonium (niet beschermenswaardig dus) beeldbepalend is en dat het erop aan komt om ook die elementen in het beleid op te nemen.

Onderhoud, herstel of 'verbetering'? (bijdrage C. van Weeren) is een vraagstelling die de monumentenzorg al bijna twee eeuwen bezighoudt. Van belang is vooral een onderscheid te maken tussen datgene wat technisch mogelijk is en datgene wat wenselijk is. Misschien zijn sommige gebreken "toelaatbaar". Misschien moeten de "mindere" methoden van conservering (= methode die het minst ingrijpt op het monument) niet apriori worden uitgesloten ten gunste van de "beste oplossing" (= methode die het meest ingrijpt op het monument). Ondanks de verwetenschappelijking en de techniciteit van onze hedendaagse monumentenzorg verdient ook deze denkpiste in overweging te worden genomen.

In de laatste twee decennia van de 20ste eeuw is er een enorme vooruitgang geboekt in de monumentenzorg. Maar weinig restauratieproblemen zijn technisch niet op te lossen en dat blijkt ook uit verschillende bijdragen van dit jaarboek. Maar misschien ligt daar niet de grootste uitdaging van de monumentenzorg. Een voortdurende bezinning over de waarde en de betekenis van de monumenten is aangewezen, die noodzaak komt in dit jaarboek sterk aan de oppervlakte.

Linda van Santvoort

ARCHEOLOGIE

Archeologie in verandering. De vernieuwing van het archeologisch bestel in Nederland

Inleiding

De archeologie gaat op de schop. Het archeologisch bestel in Nederland is volop in beweging en staat nog grote veranderingen te wachten. Die veranderingen gaan gepaard met discussies, emoties, ideeën en standpunten. Het bestuur van de KNOB heeft tot nu toe de discussie met belangstelling, maar van een zekere afstand gevolgd, maar acht nu de tijd rijp zich actief in het debat op te stellen. Om het geheel in een kader te plaatsen wordt eerst de geschiedenis die aan deze veranderingen voorafgaat, kort geschetst.

Het verdrag van Valletta

Op 16 januari 1992 werd door de lidstaten van de Raad van Europa en de verschillende andere staten die het Europees Cultureel Verdrag hebben ondertekend, het Europees Verdrag inzake de bescherming van het Archeologische Erfgoed getekend. Dit is de officiële benaming van het verdrag, dat nadien bekend is geworden als het Verdrag van Valletta of kortweg als 'Malta'. De doelstelling van dit verdrag staat in artikel 1 vermeld: "[...] het archeologisch erfgoed te beschermen als bron van het Europese gemeenschappelijke geheugen en als middel voor geschiedkundige en wetenschappelijke studie". In Nederland is de bescherming van het archeologisch erfgoed vanaf 1961 geregeld in de Monumentenwet.

Een voor ons land belangrijk artikel van het verdrag is artikel 5, waarin wordt bepaald dat archeologen betrokken moeten zijn bij de ontwikkeling van ruimtelijk beleid. Wanneer in een vroegtijdig stadium van de planning van ruimtelijke ingrepen rekening kan worden gehouden met de archeologische waarden kunnen deze worden ontzien door de plannen aan te passen. Wanneer na een afweging van belangen blijkt dat de bescherming van archeologische waarden niet mogelijk is, moet er voldoende tijd en geld zijn om wetenschappelijk onderzoek uit te voeren en de resultaten daarvan te publiceren. Artikel 6 van het Verdrag is misschien wel het meest bekend. Dit bepaalt dat de initiatiefnemer van de plannen de kosten van het vooronderzoek, de eventuele opgraving en de publicatie van de bevindingen moet betalen.¹

Inmiddels is in verschillende Duitse deelstaten 'Malta' al ingevoerd en wordt er in Groot-Brittannië sinds enkele jaren mee gewerkt. In Nederland hebben de Eerste en Tweede Kamer 6 jaar na dato de rijkswet ter goedkeuring van het verdrag aangenomen.² De daadwerkelijke implementatie laat nog even op zich wachten. Voor het zover is, moet eerst de Monumentenwet 1988 worden aangepast. De verwachting is dat Nederland in 2002 of 2003 zover is, dat er formeel volgens de bepalingen van het verdrag gewerkt kan worden.

Verschillende belangen

Waarom moest het zo lang duren voordat het Verdrag van Valletta middels een goedkeuringswet in de beide Kamers werd aanvaard? Het is evident dat de invoering van het verdrag grote gevolgen zal hebben voor de Nederlandse archeologie. Bij de implementatie spelen kwesties mee als: hoe de bepalingen 5 en 6 te effectueren? Op welk momenten moeten de archeologen in het ruimtelijke ordeningsproces insteken? Wie dienen er allemaal tot 'initiatiefnemer' gerekend te worden? Een ieder die een schuurtje in zijn tuin wil bouwen of alleen de grote projectontwikkelaars? En ook, welke bodemingrepen vallen er allemaal onder de reikwijdte van 'Malta'?

De discussie over deze kwesties is nog steeds niet helemaal uitgekristalliseerd, maar zoveel is duidelijk dat er bij de verandering van het archeologisch bestel veel verschillende belangen gemoeid zijn.

Voorstel van de staatssecretaris

Staatssecretaris Nuis was de eerste die in 1997 een voorstel deed voor de implementatie van het verdrag in Nederland. In het kort kwam zijn voorstel neer op het volgende:

Cultuurhistorie, en als onderdeel daarvan de archeologie, moet in alle activiteiten op het gebied van de ruimtelijke ordening een rol gaan spelen. De provinciale archeologen die in de provinciale planologische commissies vele ruimtelijke ordeningsplannen zien passeren, krijgen de bevoegdheid om het archeologische belang te toetsen. Verder moet er een effectief informatiesysteem worden ontwikkeld waarin alle bekende en te verwachten vindplaatsen en archeologische monumenten worden opgenomen. Een dergelijk informatiesysteem moet de basis gaan vormen van het nieuwe archeologische bestel.

De staatssecretaris koos daarbij voor een gefaseerde invoering en tegelijkertijd een beperkte reikwijdte van het verdrag. Malta zou in de eerste instantie alleen gaan gelden voor mer-plichtige projecten en de middels de Monumentenwet beschermde archeologische monumenten. Na vier jaar zou een evaluatie volgen, waarna een brede implementatie tot de mogelijkheden behoorde.

Verder introduceerde Nuis de notie dat de initiatiefnemer moest betalen voor het archeologisch onderzoek, maar voor excessieve kosten zocht hij naar een uitweg: een fonds waar uit geput kan worden, wanneer de kosten binnen een project bijvoorbeeld de 1% overstijgen. Om dit alles te kunnen uitvoeren moet de Monumentenwet worden aangepast.

De staatssecretaris hechtte aan een duidelijke scheiding tussen de overheid, die een besluit mag nemen over hoe om te gaan met het archeologisch erfgoed (kortweg het besluit tot beschermen of opgraven, ook wel selectiebesluit genoemd) en de uitvoerders die het archeologische werk gaan doen.

Daarnaast moest er in de visie van Nuis ruimte komen voor meer spelers op het archeologische veld. Ook particuliere ondernemingen moeten in de toekomst opgravingen kunnen uitvoeren. Deze uitvoerders zouden pas een uitvoeringsbevoegdheid kunnen verkrijgen als ze voldoen aan bepaalde kwaliteitseisen.

Op weg naar een vernieuwing van de Monumentenwet

Inmiddels is Nuis geen staatssecretaris meer en ligt er een nieuwe brief van de hand van zijn opvolger Van der Ploeg, die de taak van de herinrichting van het archeologisch bestel van Nuis heeft overgenomen.

Op 17 april 2000 stuurde Van der Ploeg een brief naar de voorzitter van de Tweede Kamer met zijn visie op de implementatie van het verdrag. In de periode die ligt tussen de verschijning van zijn brief en die van zijn voorganger Nuis, hebben er heel wat verhitte discussies plaatsgevonden over de vraag hoe archeologisch Nederland er in de nabije toekomst uit zou moeten zien.³

Alhoewel hij de visie van zijn voorganger op hoofdlijnen volgt, wijkt Van der Ploeg op belangrijke punten af van Nuis' benadering. Hij kiest voor een integrale benadering van de kwestie en is geen voorstander van een gefaseerde invoering van Malta, zoals Nuis dat was. Het nieuwe archeologiebestel rust in zijn visie op twee pijlers: de bestaande systematiek van de ruimtelijke ordening en in aanvulling daarop een wijziging van de Monumentenwet 1988. Van der Ploeg wil daarbij de verantwoordelijkheden en taken op een zo laag mogelijk overheidsniveau neerleggen. Hij introduceert een nieuw vergunningstelsel, waarin gemeenten de bevoegdheid krijgen vergunningen af te geven voor bodemingrepen in het kader van grote

projecten en daarnaast voor alle bodemingrepen in archeologisch waardevolle gebieden. Deze archeologievergunning fungeert dan als ontheffing op het verbod tot verstoring van de bodem. Gemeenten krijgen hiermee de taak om bij besluiten op het gebied van de ruimtelijke ordening tot een afweging te komen, waarbij het archeologisch erfgoed nadrukkelijk één van de belangen is. Met de introductie van deze vergunning maakt Van der Ploeg in één klap duidelijk wie de initiatiefnemer is en moet betalen voor het archeologisch onderzoek: dit is de aanvrager van de vergunning.

De provincies krijgen de taak om de archeologisch waardevolle gebieden aan te wijzen. Ook de gemeenten zelf mogen binnen hun gemeentegrenzen archeologisch waardevolle gebieden aanwijzen in afwachting van of in aanvulling op de aanwijzing van de provincie.

Afgezien van de nieuwe taken voor de provincies en gemeenten, zijn er ook nog andere nieuwe elementen in het voorstel van Van der Ploeg. Zo stelt hij zich voor het aantal uitvoerenden te vergroten. Kunnen nu alleen Rijk, gemeenten en universiteiten een opgravingsbevoegdheid bezitten en opgravingen (laten) uitvoeren, in de toekomst zal het zo zijn dat de markt open gaat. Naast genoemde instellingen kunnen dan ook bedrijven een opgravingsvergunning verkrijgen, mits ze aan het kwaliteitssysteem voldoen, zoals Van der Ploeg zich dat voorstelt.

Verder stelt de staatssecretaris voor dat de vondsten uit opgravingen en ander archeologisch onderzoek eigendom zullen zijn van de provincie waarin ze zijn gevonden, of van de gemeente waarin ze zijn gevonden, indien deze beschikt over een deugdelijk depot. Tevens kan de minister bepalen dat een archeologische vondst met hoge museale waarde eigendom wordt van de Staat.⁴

Van der Ploeg is verder van plan een college van deskundigen in het leven te roepen die het kwaliteitssysteem voor de Nederlandse archeologie⁵ onderhoudt en toezicht op de naleving ervan uitoefent.

Spanning tussen de huidige Monumentenwet en de praktijk

De traditionele opdrachtgevers van archeologisch onderzoek vormen een selecte groep: de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, de universiteiten en 33 gemeenten.⁶ Inmiddels begint deze situatie te veranderen – het verdrag werpt zijn schaduw reeds vooruit: grote opdrachtgevers zijn bijvoorbeeld Rijkswaterstaat en de Nederlandse Spoorwegen, maar ook de provincies en waterschappen hebben zich begeven op het terrein van de archeologie.

Maar... de opdrachtgevers van dit moment zijn tevens uitvoerders. Alle instellingen, die een opgravingsbevoegdheid bezitten, zijn op basis van de Monumentenwet 1988 eveneens bevoegd tot het doen van opgravingen. Het dragen van de spreekwoordelijke twee petten – die van het opdrachtgeverschap en die van de uitvoerder – heeft het bevoegd gezag in de problemen gebracht.

De ROB heeft er enkele jaren geleden voor gekozen om dit probleem op te lossen door de uitvoering te verzelfstandigen. Dit heeft in 1998 geleid tot de oprichting van het Archeologisch Diensten Centrum. In de afgelopen circa 2 à 3 jaar zijn er meer nieuwe spelers op het toneel verschenen. Zo zijn er inmiddels verschillende bedrijven die in opdracht van de opgravingsbevoegden uitvoerend werk doen: het Archaeological Research & Consultancy (ARC), het Amsterdams Archeologisch Centrum (AAC) en Jacobs en Burnier archeologisch projectbureau (J&B), om maar enkelen te noemen. Dit zijn de bedrijven die, zoals de staatssecretaris dat bedoeld heeft in zijn brief, in 2002/2003 als eersten een opgravingsvergunning kunnen krijgen. Op dit moment opereren zij dus uitsluitend onder de vlag van de traditionele opgravingsbevoegden, de gemeenten, de universiteiten en de ROB, maar de nieuwe opdrachtgevers, provincies, NS, Rijkswaterstaat maken ook al gebruik van deze uitvoerders, zij het via een omweg, namelijk onder de opgravingsbevoegd-

heid van een ander. Hiermee is een 'voorschot' genomen op de markt die Van der Ploeg voor ogen staat.

Interimregeling

De spanning tussen de huidige Monumentenwet en de praktijk en de verwachting dat de implementatie van Malta in een nieuwe wet nog enige tijd zal kosten, maken dat een interimregeling noodzakelijk is. Het verdrag van Malta is nog niet volledig geïmplementeerd, maar toch nemen allerlei ontwikkelingen al een voorschot op het nieuwe archeologische bestel. In deze situatie is het voorstelbaar dat er een interimregeling moet komen. De staatssecretaris is onlangs met een voorstel hiervoor gekomen. Het bestuur van de KNOB is blij met dit initiatief van de staatssecretaris om duidelijkheid te verschaffen. In zijn brief die aan het archeologisch veld is voorgelegd⁷, doet Van der Ploeg een aantal voorstellen om in het interimbeleid in te richten.⁸

De mogelijkheid voor het verkrijgen van een opgravingsvergunning wordt verruimd. Gemeenten die een samenwerkingsverband hebben gesloten en gezamenlijk aan een aantal voorwaarden voldoen, kunnen nu ook elk een opgravingsbevoegdheid krijgen. Ook wordt het mogelijk voor een gemeente om een tijdelijke projectvergunning aan te vragen. Deze vergunning stelt een gemeente in staat om onder eigen verantwoordelijkheid voor de duur van een bepaald project een opgraving uit te laten voeren, mits is voldaan aan twee voorwaarden:

1. kwalitatief voldoende advisering op basis waarvan het project is gedefinieerd, en
2. waarborgen voor kwalitatief voldoende uitvoering.

De nieuwe mogelijkheid tot het verlenen van een projectvergunning baart het archeologisch veld veel zorg.⁹ Ook het bestuur van KNOB voorziet problemen met deze vorm van vergunning. De problemen zullen vooral liggen op het gebied van de controle van de gevraagde voldoende kwaliteit van advisering en uitvoering. De staatssecretaris maakt nergens duidelijk hoe hij zich de borging van de kwaliteit heeft voorgesteld. De KNOB zou graag zien dat de staatssecretaris garanties biedt voor de gevraagde kwaliteit of de projectvergunning niet als instrument inzet.

Research agenda

Het is de bedoeling van Van der Ploeg het verlenen van de nieuw in te stellen archeologievergunning op het laagste overheidsniveau neer te leggen: de gemeente. Op zich is dit een logische keuze en sluit aan bij de reeds bestaand praktijk op het gebied van de ruimtelijke ordening in Nederland.

Deze voor de hand liggende keuze kan echter grote gevolgen hebben. Het kan tot gevolg hebben dat de vraagstellingen die het onderzoek richting zullen gaan geven, vooral lokaal of regionaal gericht zullen zijn, waardoor het synthetiserend onderzoek op overkoepeld niveau met vraagstellingen die het gemeentelijk grondgebied of de regio overstijgen moeilijk wordt.

De vrees is wel geuit dat Malta een rapportenkerkhof zal opleveren, een berg aan zogenoemde basisrapportages die niet of nauwelijks zullen leiden tot vermeerdering van onze kennis van het verleden, omdat de interpretatie, de vertaling, van de systematisch verzamelde informatie achterwege blijft of – nog erger – niet mogelijk is.

In het nieuwe bestel van archeologische monumentenzorg moet worden gewaarborgd dat de universiteiten een belangrijke rol kunnen blijven spelen op het gebied van vernieuwend en grensverleggend onderzoek en bij het integreren van deelaspecten in het generaal beeld van de bewoningsgeschiedenis.

De KNOB staat op het standpunt dat het wetenschappelijk belang van het archeologisch onderzoek in Nederland niet in het geding mag komen. Zij pleit er in de eerste plaats dan ook voor dat er een nationale research agenda wordt opgesteld. Verder is het van het

grootste belang dat de universiteiten de mogelijkheid krijgen om op basis van hun eigen onderzoeksprogramma Maltaonderzoek uit te voeren. Het onderzoek in het kader van Malta zal er wel bij varen, wanneer de randvoorwaarden en vraagstellingen van de wetenschappelijke wereld in het onderzoek worden meegenomen. In het belang van het cultureel erfgoed is het noodzakelijk dat het archeologisch onderzoek ook in de toekomst gericht is op de vermeerdering van onze kennis van en op de verdieping van inzichten over het verleden.

Relatie bouwhistorie en archeologie

De zorgplicht zoals de staatssecretaris die formuleert in zijn brief, beperkt zich tot het archeologisch erfgoed en rept niet over ons bouwhistorisch erfgoed. En dit is des te opmerkelijker, wanneer we ons realiseren dat in de oorspronkelijke (Engelse) tekst van het Verdrag van Valletta geen onderscheid tussen de bouwhistorie en archeologie wordt gemaakt.¹⁰ In enkele Europese landen, waar Malta inmiddels geratificeerd is, omvat de reikwijdte van het verdrag naast het archeologische ook het bouwhistorisch erfgoed. De grens die in Nederland wordt getrokken tussen archeologisch en bouwhistorisch onderzoek is kunstmatig en vooral historisch gegroeid.¹¹ Met name in de historische binnensteden en dorpen is het zeer onlogisch en zelfs contraproductief voor het onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis om een onderscheid te maken tussen het bouwhistorisch onderzoek van de gebouwde monumenten enerzijds en het onderzoek van de archeologische resten in de bodem anderzijds. De KNOB pleit er dan ook voor de bouwhistorie eveneens onder de reikwijdte van Malta te laten vallen en de Monumentenwet in deze zin aan te passen. Overigens constateert de KNOB met voldoening dat er in de praktijk gelukkig reeds een nauwe samenwerking tussen de twee disciplines bestaat en het ene type onderzoek naadloos over kan gaan in het andere. Deze positieve ontwikkeling kan in belangrijke mate worden versterkt door de bouwhistorie ook onder het Malta-'regime' te brengen.

Behoud door ontwikkeling

De archeologische monumentenzorg (ook kortweg AMZ genoemd) is gericht op het behoud van het bodemarchief. Soms is dat puur behoud door bescherming, bijvoorbeeld door een terrein aan te wijzen als monument op basis van de Monumentenwet 1988. Daarnaast kennen we ook de planologische bescherming. Dit houdt in dat een terrein in het bestemmingsplan een dubbelbestemming wordt toegekend. Naast de gebruikelijke hoofdfunctie (bijvoorbeeld een agrarische bestemming) wordt dan tevens de archeologische waarde van het betreffende terrein op de plankaart en in de voorschriften aangegeven. Vrijwel altijd zal er meer dan puur bescherming nodig zijn. Terreinen van archeologische betekenis of archeologische monumenten kunnen richtinggevend zijn bij de inrichting van de ruimte. Hun betekenis kan beleefbaar worden gemaakt en zo kwaliteit toevoegen aan het stedelijk en landelijk gebied. De cultuurhistorie gaat op deze manier een belangrijke rol spelen in de ruimtelijke dynamiek van Nederland. Dit is het centrale gedachtegoed van de Nota Belvedere, waarin een lans wordt gebroken voor de vruchtbare samenwerking tussen verleden, heden en toekomst: behoud door ontwikkeling.

Het leggen van deze 'link' tussen verleden en toekomst is dé opgave van de komende tijd. Deze enerverende opgave zal ook gevolgen hebben voor de opleiding van studenten cultuurhistorie, ruimtelijke ordening en geografie. De KNOB pleit ervoor dat die gevolgen tijdig onder ogen worden gezien en dat snel wordt begonnen met het maken van nieuwe curricula waarin de culturele planologie een grote rol vervult.

Besluit

Er staat veel te gebeuren in de archeologie. Een aantal zaken is daarbij van zo'n groot belang dat de KNOB daar de aandacht met nadruk op wil vestigen.

Zo dient de decentralisatie van het archeologisch bestel met grote zorgvuldigheid te worden doorgevoerd. De wijze lessen die we kunnen leren van de enkele jaren geleden uitgevoerde decentralisatie van de gebouwde monumentenzorg, moeten ter harte worden genomen.

Steeds dient de kwaliteit van de uitvoering van het archeologisch werk te worden gewaarborgd. De kwaliteit zoals die verankerd is in het handboek Kwaliteitsnormen van de Nederlandse Archeologie dient ook in de praktijk gebracht te worden. Ook de inspectie die de staatssecretaris voornemens is in te stellen zal een belangrijke rol spelen bij de handhaving van het hoge peil van uitvoering dat we gewend zijn. Echter, de kwaliteit staat of valt ook met goed opdrachtgeverschap. Op dit vlak zal nog veel moeten gebeuren, vooral bij die instellingen die met deze nieuwe rol weinig of geen ervaring hebben.

Ten aanzien van de nieuw te introduceren archeologievergunning moet op korte termijn duidelijkheid gecreëerd worden. Er zal een koppeling met de Woningwet gemaakt moeten worden, waarbij moet worden geregeld dat de beslissing een bouwvergunning te verlenen kan worden aangehouden, wanneer een archeologievergunning is vereist en deze niet is verleend.

Willen we de vermeerdering van onze kennis over het verleden veilig stellen, dan moet de positie van het wetenschappelijk onderzoek van meet af aan goed geregeld zijn. Dit is een van de randvoorwaarden van het nieuwe bestel. Het leggen van de link tussen verleden, heden en toekomst is de opgave van de komende tijd. Universiteiten en Hogescholen moeten zich gaan toeleggen op het ontwikkelen van nieuwe curricula waarin deze opgave centraal staat.

Ten slotte wil de KNOB er op wijzen dat de reikwijdte van het Verdrag van Valletta in Nederland te beperkt wordt opgevat. Deze dient tevens de bouwhistorische discipline te omvatten.

Mieke Smit

- ¹ Zowel de Engelse als de Nederlandse tekst van het verdrag zijn te lezen op de internet site van de ROB, www.archis.nl
- ² Gepubliceerd in het *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* 1998, 196.
- ³ Het voert te ver om deze discussie hier weer te geven. Wanneer men de verschillende standpunten wil leren kennen, kan men o.a. terecht in de twee bijlagen bij de *AIC-nieuwsbrieven* nrs. 44 en 46, en in de *Archeobrief*, nrs. 4 en 5. De *Archeobrief* is een uitgave van de Stichting voor de Nederlandse Archeologie.
- ⁴ Concept wijziging Monumentenwet van 12-2-2001, p. 7.
- ⁵ Op 11 maart 1999 heeft Van der Ploeg de Voorbereidingscommissie geïnstalleerd. Deze commissie kreeg van hem de opdracht "ten behoeve van alle instellingen en personen die betrokken zijn bij uitvoerende werkzaamheden in de archeologische monumentenzorg voorbereidingen te treffen voor een door die instellingen en personen toe te passen kwaliteitssysteem voor hun uitvoerende archeologische werkzaamheden". Instellingsbesluit 1999/16541, gepubliceerd in *Staatscourant* 1999, nr. 237, p.9. Deze commissie heeft inmiddels aan haar opdracht voldaan.
- ⁶ Van de 33 gemeenten hebben er 25 een opgravingsbevoegdheid. Dit zijn de gemeenten Alkmaar, Amersfoort, Amsterdam, Arnhem, Breda, Delft, Den Bosch, Den Haag, Deventer, Dordrecht, Eindhoven, Gouda, Groningen, Haarlem, Hoorn, Kampen, Leiden, Maastricht, Nijmegen, Rotterdam, Rijswijk, Schipluiden, Vlaardingen, Zutphen, Zwolle.

- ⁷ Op 23-11-2000 besprak de commissie bestuurlijke zaken van de Stichting voor de Nederlandse Archeologie (de zusterorganisatie van het NCM en koepel van het archeologische veld) met een delegatie van DCE de voorstellen van de staatssecretaris ten aanzien van de interimperiode.
- ⁸ Inmiddels heeft de staatssecretaris ook al een voorstel gedaan voor de door hem beoogde wijziging van de Monumentenwet 1988. Concept wijziging Monumentenwet van 12-2-2001.
- ⁹ De Raad voor Cultuur heeft in zijn advies er op aangedrongen dat het verlenen van projectvergunningen onder toezicht komt te staan. Advies Interimbeleid van Raad voor Cultuur, kenmerk: mon-2000.2257/4.
- ¹⁰ In artikel 1 van het Verdrag staat (o.a.): "The archaeological heritage shall include structures, constructions, groups of buildings, developed sites, moveable objects, monuments of other kinds as well as their context, whether situated on land or under water."
- ¹¹ Na de Tweede Wereldoorlog zijn twee Rijksdiensten opgericht met elk een eigen taak: RDMZ en ROB. Pas onlangs is een inhoudelijke en organisatorische toenadering tussen beide diensten ingezet.

KNOB

KNOB- jaarrede voorzitter: een nieuwe eeuw en een oude taak

Overzicht programma 2001, samenwerking met zusterorganisaties. Die wens tot intensivering van de samenwerking komt ook tot uiting in het door de KNOB genomen initiatief tot oprichting van het Platform Mariaplaats. Ook in het jaar 2001 zal de KNOB proberen om de zusters inhoudelijk bij de studiedagen te betrekken.

In 1999 verscheen de Nota Belvedere waarin twee ministers en twee staatssecretarissen aandacht vroegen voor de rol die de cultuurhistorie kan en zou moeten spelen in de ruimtelijke ordening. Voor dat doel werd de notie van de culturele planologie geïntroduceerd. De Nota zou haar uitwerking moeten krijgen in de toen reeds aangekondigde Vijfde Nota over de Ruimtelijke Ordening. Een jaar later verscheen onder de titel 'Ontwerpen aan Nederland' de derde Architectuurnota. Ook daarin werd gewezen op het belang van de cultuurhistorie voor het behoud en de versterking van de ruimtelijke kwaliteit in Nederland. Voor de uitwerking van de daarin uiteengezette plannen verwees de Nota door naar de Vijfde Nota R.O. Inmiddels is rond de jaarwisseling de Vijfde Nota vastgesteld en via de elektronische snelweg te raadplegen. De officiële presentatie ervan zal pas aan het einde van de maand januari plaatsvinden. Wat vinden we in die Nota terug van alle mooie plannen? Niet veel! De culturele planologie is weer uit het ambtelijke woordenboek verdwenen en als je kijkt welke Belvedere-gebieden er binnen de zogenoemde groene contouren vallen, dan valt de oogst erg tegen. Zal het ooit wat worden met de cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening? Bij het zoeken van een antwoord op die vraag zal bedacht moeten worden dat de opvattingen over de rol van de overheid al meer dan een decennium aan het veranderen is. De gedachte dat de overheid een onnipotente regelaar is die in *alle* opzichten tegemoet dient te komen aan *alle* mensenwensen, behoort voorlopig tot de verleden tijd. De overheid treedt terug en maakt steeds meer ruimte voor de werking van de markt en maatschappelijke initiatieven van particulieren. Dat is een ontwikkeling die zich overigens niet alleen in Nederland voordoet.

In dat kader is het met betrekking tot de Vijfde Nota niet verwonderlijk dat er maar weinig Belvedere-gebieden binnen de groene contouren zijn gelegen. Het sterk restrictieve beleid dat geldt voor de gebieden die binnen die contouren gelegen zijn, past niet goeg bij het streven naar behoud-in-ontwikkeling zoals dat is verwoord en bepleit in de Nota Belvedere.

Tegelijkertijd legt de Vijfde Nota een grotere nadruk dan tevoren op de verantwoordelijkheid van de provincies, de gemeenten en van burgers. Ook dat strookt met een beleid van een terugtrekkende overheid. En daar ligt ook het grote gevaar voor de toekomst. Generaliserend moeten we namelijk vaststellen dat er in het publieke bewustzijn een redelijk ontwikkeld besef is van de kwaliteiten van de gebouwde omgeving. Desondanks zal het weinigen moeite kosten om een handvol voorbeelden te noemen waarin de historisch gegroeide ruimtelijke kwaliteit van de gebouwde omgeving ten onrechte is opgeofferd aan nieuwe ontwikkelingen. Met het publieke besef aangaande de kwaliteiten van de groene omgeving is het veel slechter gesteld en als de toekomst van het archeologische erfgoed alleen maar veilige gesteld kan worden door initiatieven van burgers, gemeenten en provincies, dan ziet die toekomst er erg somber uit.

Daarmee zijn we terug bij het thema van deze jaarrede: ook in de nieuwe eeuw is er volop behoefte aan de oude taak van de KNOB. In samenwerking met organisaties als het NCM en de Bond Heemschut zal de KNOB zich ook in de toekomst blijven inzetten voor het versterken van het publieke besef inzake de kwaliteit en de kwetsbaarheid van de openbare ruimte in stedelijke en landelijke gebieden. De publieke en politieke discussie over de Vijfde Nota zal de KNOB de komende tijd steeds weer uitdagen om positie te kiezen. Binnen de rode contouren zal de situatie in de toekomst niet veel anders zijn dan in het verleden. Maar de bouwprogramma's die de komende jaren door provincies en gemeentes voor de gebieden binnen die rode contouren ontwikkeld zullen worden, vragen nog meer dan voorheen om toetsing op het punt van de ruimtelijke kwaliteit en van het behoud van het cultuurhistorisch erfgoed en de natuur- en landschapswaarden. In samenwerking met andere organisaties heeft de KNOB daarbij een zware taak te vervullen. Hetzelfde geldt voor de gebieden vooral gelet worden op de belangen van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) en het daarmee samenhangende soortenbeleid. Verwacht mag worden dat daarbij systematisch voorbij gegaan zal worden aan de bijdrage die het culturele erfgoed in die gebieden kan leveren aan de ruimtelijke kwaliteit.

Nog spannender zal de discussie worden als het gaat om de toekomst van het overgangsgebied tussen de groene en rode contouren. In deze zogenaamde bufferzones mag niet alles, maar toch nog heel wat. Wat zullen daar de plannen zijn en hoe kan de KNOB bijdragen aan een vergroting van het publieke besef inzake de kwaliteiten die in die gebieden aanwezig zijn? Belangrijk is het daarbij om ons te realiseren dat de landelijke gebieden in Nederland (maar ook daarbuiten) de komende jaren ingrijpende veranderingen zullen doormaken. De onderhandelingen in het kader van de Wereldhandelsorganisatie (WTO) en de komende vergroting van de Europese Unie met een groot aantal landen in Midden- en Oost-Europa zullen de positie van de boerenstand in West-Europa sterk beïnvloeden. Tot nu toe was de agrarische sector de voornaamste economische drager van de ruimtelijke kwaliteiten in het landelijke gebied, maar het is de vraag of dat in de toekomst nog zo zal zijn. Inrichting en gebruik van het landelijke gebied zullen naar verwachting steeds meer worden afgestemd op de behoeften van de stedelijke gebruikers. Dat zal verregaande gevolgen hebben voor de kwaliteit van de groene ruimte. Boeren lezen het landschap namelijk op een geheel andere wijze dan burgers. Dat is niet verwonderlijk: boeren zijn voor hun brood afhankelijk van de productiekraft van de grond en weten precies

wat er op hun land aan de hand is. Ze zijn zich vaak goed bewust van de ontstaansgeschiedenis van het gebied en weten wat de verschillen in bodemgesteldheid en begroeiing voorstellen. Vaak zijn ook de 'grote verhalen' van de plaatselijke gemeenschappen verbonden met dergelijke lokale bijzonderheden. De burger heeft daar geen weet van en zal zich er ook geen zorgen over maken totdat hij ontdekt dat de idylle, die hij in het buitengebied meende te vinden, door verwaarlozing en veronachtzaming verloren is gegaan.

De komende jaren zal de dynamiek in Nederland onverminderd doorgaan. Ook in de inrichting en het gebruik van de openbare ruimten in de stedelijke en landelijke gebieden zullen zich daardoor veranderingen blijven voordoen. Onmiskenbaar zal de historisch gegroeide ruimtelijke kwaliteit daardoor onder druk komen te staan, want niets is zo schadelijk voor het culturele erfgoed dan veel geld. Bij de bescherming van die ruimtelijke kwaliteit zijn wettelijke instrumenten als de Monumentenwet en de Natuurbeschermingswet onmisbaar. Maar nog belangrijker is het uitdragen van kennis omtrent de dragers van die kwaliteit. Door het terugtreden van de overheid geldt meer dan ooit dat een sterk en breed publiek draagvlak onontbeerlijk is voor de toekomst van de cultuurhistorie in ons land. Daar ligt een uitdagende taak, ook voor de KNOB: een oude taak in een nieuwe eeuw.

G. Borger

Kort verslag van de KNOB-Jaardag 2001, gehouden op zaterdag 27 januari 2001 in de Sint Hyppolituskapel, Oude Delft 118 te Delft.

Na het verwelkomen van de bijna 100 aanwezigen, onder wie het ereid prof. dr ir C.L. Temminck Groll en oud-voorzitter G. Heuff, memoreerde KNOB-voorzitter prof. dr G.J. Borger het heengaan van een tiental KNOB-leden in het afgelopen jaar. Hij stond kort stil bij de studiedagen in 2000 en de in dat jaar verschenen nummers van het Bulletin. Daarna gaf hij een overzicht van de voor 2001 geplande activiteiten. Het beleid is gericht op samenwerking met de zusterorganisaties. Dat is onder meer tot uiting gekomen in het door de KNOB genomen initiatief tot oprichting van het Platform Maria-plaats. Vertegenwoordigers van een twaalfstal organisaties, die zich bezighouden met onderzoek op het terrein van de materiële cultuurhistorie, wisselen daar enkele malen per jaar van gedachten. De door de heer Borger uitgesproken jaarrede staat hierboven afgedrukt.

Mevrouw P.C. van der Heijden-Wolfhagen lichtte de aanwezigen in over het gebouw, waarin de bijeenkomst plaatsvond, de Sint Hyppolituskapel: kort na 1400 gebouwd als kapel van het Heilige Geestzusterhuis. In de 17de en 18de eeuw diende de kapel als opslagruimte voor wapentuig. Na de Franse tijd werd het gebouw aan particulieren voor verschillende doeleinden verhuurd. Met het oog op de nieuwe bestemming als aula voor de Technische Hogeschool werd de kapel in 1924 ingrijpend gerestaureerd. Zo werd onder andere de gevel aan de Nieuwstraat geheel opnieuw opgemetseld. De originele kapconstructie bleef gelukkig gehandhaafd. Sedert 1972 staat de kapel onder de naam van Sint Hyppolituskapel weer ten dienste van de rooms-katholieke eredienst. Vanwege scheurvorming en vochtproblemen is een nieuwe restauratie dringend noodzakelijk. Veertig jaar geleden had ir J. Raue daarop al aangedrongen! Mevrouw Van der Heijden sprak de wens uit dat her daar spoedig van zou komen.

Prof. dr ir F.W. van Voorden, ir J. Roos en ir L.G.W. Verhoef spra-

ken daarna over het onderwijs op het gebied van restauratie, renovatie en herontwerp. Van Voorden releveerde in het kort de ontwikkeling van de ingenieursopleiding, voortgekomen uit de door Stevin in opdracht van Prins Maurits ontwikkelde opleiding tot vestingbouwkundige. De opleiding werd in 1864 ondergebracht bij de opleiding in de technische wetenschappen. De eerste hoogleraar in de architectuurgeschiedenis was prof. dr E.H. ter Kuile, benoemd in 1947 en in 1972 opgevolgd door prof. dr C.L. Temminck Groll. Hij stond daarna stil bij de huidige inrichting van de opleiding. Roos ging in op de praktische aspecten van de huidige opleiding aan de hand van het forteiland IJmuiden (onderdeel van de Stelling van Amsterdam) als studieobject. Structuur, geschiedenis en transformatie zijn kernbegrippen bij het bestuderen van de vraag hoe dit forteiland verder ontwikkeld zou moeten worden. Daartoe moeten de historische lagen a.h.w. uitgediept worden. Van de studenten wordt een analytisch wetenschappelijke houding en een kritisch onderzoekende instelling verlangd. Ook Verhoef maakte aan de hand van enkele concrete voorbeelden, zoals de vm. zeepfabriek De Adelaar te Wormerveer, duidelijk hoe maar dan vanuit de bouwtechnische invalshoek projecten moeten worden aangepakt. Mevrouw drs P.K.M. van Roosmalen gaf een uiteenzetting over het onderwerp van haar promotieonderzoek: het stedenbouwkundig ontwerpproces in Indonesië in de periode van 1905 tot 1950. Hoe voltrok zich dat in een tijd die werd gekenmerkt door een vergroting van de schaal, waarop werd gebouwd, en door een grote uitbreiding van belangrijke steden als Batavia, Bandoeng, Semarang en Soerabaja. Interessante architecten, Maclaine Pont, Aalders, zijn hierbij betrokken geweest. Spreekster maakte dat duidelijk aan de hand van dia's. Het onderzoek verloopt niet gemakkelijk en is zeer tijdrovend; niettemin heeft zij goede hoop op een spoedige afronding van haar onderzoek, aldus mevrouw Van Roosmalen. Desgevraagd deelde zij mee dat de Indonesische regering geen officieel standpunt heeft dan wel een beleid voert met betrekking tot (het behoud van) het koloniale erfgoed.

Nadat de voorzitter een aantal aanwezigen in de gelegenheid had gesteld vragen te stellen en men een eenvoudige lunch had verorberd, kon men op eigen gelegenheid Delft ingaan. Velen gebruikten de tijd voor een bezoek aan het Prinsenhof. Om drie uur verzamelde het gezelschap zich in de bouwloods naast de Nieuwe Kerk, waar ing. A.J. van Bommel, verbonden aan het Bureau van de Rijksbouwmeester, de aanwezigen zeer helder uitlegde hoe de ingewikkelde restauratie van het zich in de kerk bevindende grafmonument voor Prins Willem van Oranje zich had voltrokken. Dit monument, ontworpen door Hendrick de Keyser, werd, toen het overigens niet af was, in 1620 in de Nieuwe Kerk geplaatst. Zoutproblemen, die in de mortel bleken te zitten, tastten het monument op een zodanige wijze aan, dat een ingrijpend en gecompliceerd herstelproces in gang gezet diende te worden. De restaurateurs dienden voor tal van problemen een oplossing te vinden, waarvoor ook in het buitenland veelal geen expertise beschikbaar bleek te zijn. Het is echter uitstekend gelukt de structurele (zout)problemen weg te nemen en het monument 'in oude glorie' te herstellen. Het daarna (als eerste bezoekers) bezichtigen van het monument werd als een bijzondere ervaring ondergaan. De heer Van Bommel toonde zich graag bereid vele vragen deskundig te beantwoorden.

Met een informele borrel in de Sint Hyppolituskapel werd deze Jaardag afgesloten. Voorzitter Borger kon allen, die zich hadden ingezet om deze dag tot een bijzondere gebeurtenis te maken, met recht van harte dank zeggen.

GWvH

SUMMARIES

Belgian marble in the Southern and Northern Netherlands (1500-1700)

G. van Tussenbroek

In the past Belgian (non-metamorphic) marble from the Maas region was widely applied and exported to far across the borders. It concerns black, red and grey variants originating from the Carboniferous and Devonian periods. Its transport was highly dependent on waterways. Consequently, the river Maas played an important part in the export to the north. The exploitation of black coal limestone, black marble, already took place in the early thirteenth century. In the fourteenth century the material was exported to Paris because of its purity and fine structure. Although local examples go back further in time, the trade and application of red marble did not really start until after 1500, and was especially used in the Southern Netherlands. Traders such as Nonon, Misson, Van Neurenberg and Cornelis Floris saw to a wider distribution and application of the material. The town hall of Antwerp and various memorial sculptures of the last named artist are examples of this. In spite of the large detour, the material was usually transported by way of Dordrecht.

In the Northern Netherlands the application of coloured marble started later than that of black marble, which is notably found in early Renaissance sepulchral monuments. It was not until the seventeenth century that the types of marble referred to were widely applied, frequently in combination with Carrara marble, which in the north, from the early seventeenth century onwards, started to supersede English alabaster. The expensive material is to be found in an ecclesiastical context as well as in a government, public and court context. The traders and contractors responsible for its supply formed a close group of stonebuyers, who were frequently related. Examples of this are the Van Neurenberg, Van Delft and De Keyser families. The marble traders did not concentrate exclusively on the trade in marble. It is known that the Van Neurenberg family made a lot of supplies of Namur stone and marl, but also of coal and lime. Their activities were aimed at luxury products, memorial sculptures and other church furniture, as well as wall cladding, quay walls, locks and sluices and pavements. By way of Amsterdam they and other traders supplied considerable consignments of marble for the East-Sea region and Scandinavia.

Jelis Knijff and Jelis Jelissen, cabinetmaker in Zwolle and sculptor in Kampen

Dirk J. de Vries

A problem is that the limited accessibility of the rich archives in Zwolle and Kampen as yet stands in the way of a reconstruction of the families of Jelis Knijff and Jelis Jelissen. It cannot even be excluded that it concerns a father and son here. Cabinetmaker Jelis Knijff became a citizen of Zwolle in 1531 and, just as Colijn de Nole, got involved in a fight with mr. Vrerick in 1543. This mr. Vrerick worked at the benches for the new council chamber in Kampen, while Colijn de Nole was making the famous fireplace in his Utrecht workshop. Mr. Vrerick experienced the presence of competitor Jelis Knijff from Zwolle as a threat, which resulted in a row in the Wine Cellar of Kampen. Besides Jelis Knijff, other cabinetmakers known to have lived in Zwolle in approximately the same period are Albert and Berent Knijff. Furthermore, around 1550 the names of Willem,

Anna and Berthe Knijff are mentioned in the Zwolle card system. In a cartulary we read that Jelis Knijff owned a house in the Koestraat in Zwolle at the side of the town wall and in another source that he was still alive in 1579.

The only thing we know about Jelis Jelissen is that he was guild master and hence a citizen of Kampen and that his death was memorised there in 1573. Mr. Jelis Jelissen supplied the stone pillars of a rack for the town hall in Zwolle and he is also said to have designed the never executed fireplace for the council chamber of the town hall in Zwolle. A vague signature of a double capital J appears to confirm this new attribution. Just as Colijn de Nole, Arnt van Tricht and later Claesz Jellesz., Jelis Jelissen had a thorough command of both carving sculptures in wood and hewing stone. Jelis is said to have been a wilful artist who was also a skilled draughtsman. A comparable versatility brought Colijn de Nole in conflict with the Utrecht guild of bricklayers and masons in 1532, but he refused to take on this guild as well. However, in 1557 Jelis Jelissen bowed for the threat of fines, became a member and rose to be guild master in both organisations.

AUTEURS

Drs. G. van Tussenbroek studeerde Mediëvistiek aan de Universiteit Utrecht. Na anderhalf jaar als free-lancer te hebben gewerkt voor onder andere de gemeente 's-Hertogenbosch, schreef hij tussen 1997 en 2001, in opdracht van NWO, een proefschrift over de organisatie van het bouwbedrijf en de natuursteenhandel tussen de noordelijke en zuidelijke Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw. Dit proefschrift, getiteld *Bouwen voor stad en land: overzicht van het handelsnetwerk van de aannemersfamilie Van Neurenberg in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden (1480-1640)* hoopt hij in mei 2001 te verdedigen. Van Tussenbroek is secretaris van de Stichting Bouwhistorie Nederland en lid van de gemeentelijke monumentencommissie van Zaltbommel.

Prof.dr. Dirk J. de Vries is coördinator bouwhistorie bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ), Postbus 1001, 3500 BA Zeist (d.devries@monumentenzorg.nl) en sinds 1 september 2000 met steun van de Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN) en de RDMZ als hoogleraar bouwhistorie verbonden aan de Universiteit Leiden (d.j.de.vries@let.leidenuniv.nl)

is onderdeel van Sysnecon ICT

Onze bijdrage voor 'het jaar van het interieur':

WG Plein 153 1054 SC AMSTERDAM

Telefoon: 020 – 618 85 88
email: info@atagroep.nl

of 010 – 46 25 999
site: www.atagroep.nl

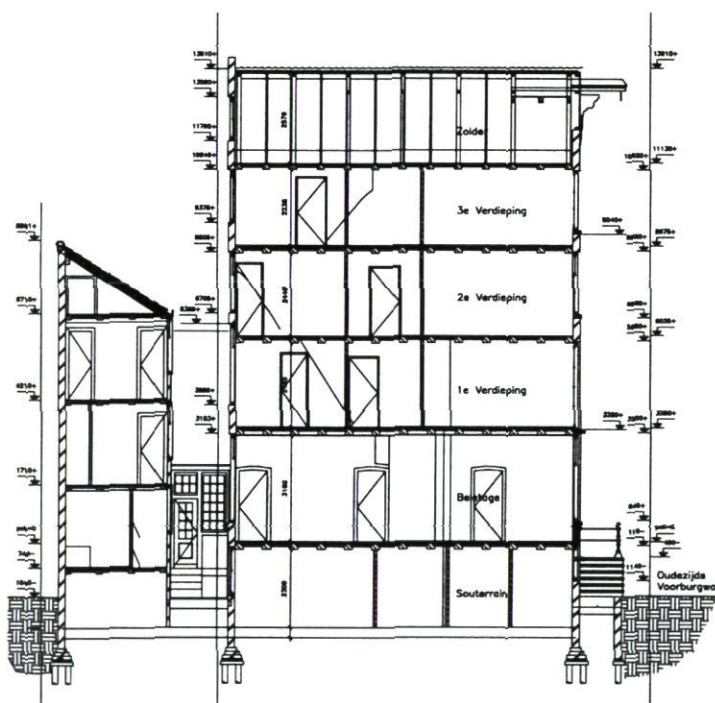
DRAADLOZE DATACOMMUNICATIE & CORDLESS TELECOM INFRASTRUCTUUR

- Voorkomt onnodige **beschadiging van monument of het interieur**.
- Korte installatie tijden door minimaal gebruik van **kabelinfrastructuur**.
- **Flexibel** gebruik van werkruimten door het ontbreken van vaste aansluitpunten.
- Eigen technische dienst met **remote beheerfaciliteiten**.
- Netwerkbeheer wordt door **AT&A** verzorgd.
- Gerenommeerde leveranciers zoals **ATH** met **Siemens** producten voor cordless telefooncentrales en bureausystemen.

architectenbureau

Vroom

doorsnede na de restauratie

**Project: Oudezijds Voorburgwal 7 te Amsterdam
in opdracht van Stadsherstel Amsterdam BV**

De restauratie van dit 18de-eeuws grachtenpand omvat o.a. het herstellen van het binnenwerk van het voor- en achterhuis waarbij de originele plafonds en betimmeringen behouden zijn. In het pand zijn 3 appartementen gerealiseerd.

Het bureau, onder leiding van architect ir. W. Vroom, is gevestigd in een inmiddels gerestaureerd wevershuisje gelegen aan de Vijzelgracht te Amsterdam.

Vanuit dit eeuwenoude pand -rond 1670 ontworpen door architect Philip Vingboons- houdt het bureau zich bezig met het restaureren, het renoveren en het ontwerpen en herinrichten van ruimtes van Amsterdamse (grachten) panden. Het geven van adviezen op het gebied van renovatie heeft zich in de loop der jaren ontwikkeld tot een specialisme binnen ons bureau; de restauratie- en renovatie architect van nu zal in staat moeten zijn om op elk niveau te adviseren en de juiste oplossingen aan te dragen.

Voor ons bureau begint de aanpak van een project bij het analyseren van het monument zelf. De gegevens die tijdens de opname en het inmeten van het pand naar voren komen, leggen de reeds in het pand aanwezige cultuurhistorische waarde bloot. Van hieruit werkt het bureau naar een ontwerp, waarin de wensen en eisen van de opdrachtgever centraal staan.

Vijzelgracht 6-sous
1017 HR Amsterdam
T. 020 620 8132

website: www.vroomarch.nl
email: info@vroomarch.nl

